

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

QASIMOV MƏMMƏDHƏSƏN OKTAY OĞLU

**Azərbaycanda müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın
statistik tədqiqi məsələləri
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı:

060406 - STATİSTİKA

Elmi rəhbər:

Magistr proqramının rəhbəri:

i.f.d.,dos. Y.X.Yusifov

i.e.n.,dos. V.E.Teymurova

KAFEDRA MÜDİRİ:

i.e.d.,prof. S.M.Yaqubov

BAKİ-2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
-------------------	----------

I FƏSİL. MİLLİ HESABLAR SİSTEMİNDƏ MÜŞAHİDƏ OLUNMAYAN İQTİSADİYYATIN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI.....6

1.1. Müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın nəzəri aspektlərinin təhlili.....	6
1.2. Müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın qiymətləndirmək üçün informasiya mənbələri və ölçülməsi üsulları.....	17
1.3. Gizli iqtisadiyyata səbəb olan əsas amillər və onların təhlili.....	28

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA VƏ DÜNYA ÖLKƏLƏRİNDƏ GİZLİ İQTİSADİYYATIN STATİSTİK TƏHLİLİ.....35

2.1. Azərbaycan Respublikasında gizli iqtisadiyyatın həcmi və onun dinamikasının təhlili.....	35
2.2. Bir sıra dünya ölkələrində gizli iqtisadiyyatın ölkə iqtisadiyyatında payı və onun dinamikası.....	41

III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA MÜŞAHİDƏ OLUNMAYAN İQTİSADİYYATIN STATİSTİK TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİ.....53

3.1. İqtisadiyyatın sahələr üzrə müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın ölçülməsi məsələləri.....	53
3.2. Rəsmi statistikada müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın statistik qiymətləndirilməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	67
Nəticə.....	74
Ədəbiyyat siyahısı.....	77

Giriş

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Ümumi bir ifadə ilə desək ÜDM-in heablanmasında istifadə olunan statistik metodlarla müəyyən edilməyən, uçota alınmayan iqtisadi fəaliyyətlərlə xarakterizə olunan müşahidə olunmayan iqtisadiyyat müasir dövrümüzdə ölkələrin bunu müəyyən etməkdə və gizli iqtisadiyyatla mübarizə məsələsində bir çox problemlərlə qarşı qarşıya qaldığı ciddi bir məsələdir. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə rəsmi və gizli iqtisadiyyatın bir biri ilə əlaqəsi və bunun müəyyənləşdirilməsi istiqamətlərində fərqli yanaşmalar göstərməkdədir. Müşahidə olunmayan iqtisadiyyata qarşı lazımi tədbirlər görülmədikdə gedərək artan bir sürətlə ilk olaraq sosial həyata daxili olaraq və daha sonra iqtisadi tarazlığın pozulmasına səbəb olur. Müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın həcmnin qiymətləndirilməsi dövlətin gizli fəaliyyətlərdən itirdiyi gəlirləri aşkara çıxartmağa imkan verir. Bir ölkədə müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın həcmnin öyrənilməsi yolu ilə, həmin ölkədə korrupsiyanın, vergi yükünün və biznesdə dövlət tənzimlənməsi səviyyəsi barəsində müəyyən fikirlər söyləməyə imkan verir. Bu göstəricini ölkə iqtisadiyyatının indikatoru da adlandırmaq olar. Rəsmi iqtisadiyyatda müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın nəzərə alınması ölkənin beynəlxalq təşkilatlarda öz mövqeylərini müəyyən etməyə təsir edir. Deyilən arqumentləri nəzər alaraq deyə bilərik ki, müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın həcmnin qiymətləndirilməsi onunla mübarizədə və qanuniləşdirilə bilən müəyyən hissəsi ilə bağlı dövlət siyasətinin istiqamətlərini, metod və mexanizmlərini doğru müəyyən etməyə imkan verir və bu da dövlət siyasətinin səmərəliliyini artırır. Bütün bunlar müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın həcmnin müəyyənləşdirilməsini və onun statistik tədqiqatını vacibliyini göstərir və eyni zamanda mövzunun aktuallığından xəbər verir. İqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq bu problem bütün ölkələrdə mövcuddur və Azərbaycan da istisna deyildir. Və deyilənləri

nəzərə alsaq Azərbaycanda müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın statistik tədqiqinə ehtiyac vardır ki, buda tədqiqat işini xüsusən aktual edir.

Bu tədqiqat işində müşahidə olunmayan iqtisadiyyata qarşı görülən tədbirlərdən daha çox Azərbaycandakı müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın çərçivəsini müəyyənləşdirilməsi və onun statistik tədqiqi üzərində dayanılmışdır. Bu qiymətləndirilmələrin aparılmasından öncə gizli iqtisadiyyatın ölçülməsi metodları barəsində məlumatlar verilmiş və ardınca bu metodların tətbiqinə keçilmişdir.

Dissertasiyanın məqsəd və vəzifələri. Bu tədqiqat işinin əsa məqsədi Azərbaycanda müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın statistik tədqiqi məsələləridir. Tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq başlıca vəzifələr aşağıdakılardır:

- Ölkədə sosial-iqtisadi inkişafında və beynəlxalq müqayisəlikdə müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın statistik tədqiqinin rolunu araşdırmaq;
- Azərbaycan Respublikasında istehsal edilmiş qeyri-rəsmi ÜDM-in quruluş və dinamikasının statistik tədqiqi;
- Ölkədə müşahidə olunmayan iqtisadiyyata təsir edən əsas səbəblərin öyrənilməsi;
- Müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın mövcud nəzəriyyəsi və onun tədqiqi məsələləri sahəsində beynəlxalq təcrübələrin konseptual əsaslarının ümumiləşdirilməsi;
- Ölkədə gizli iqtisadi fəaliyyətlərin ölkə iqtisadiyyatına təsirini öyrənmək;
- İqtisadiyyatın sahələr üzrə gizli iqtisadiyyatın həcmnin statistik tədqiqi;
- Rəsmi statistikada müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın qiymətləndirilməsinin təkmilləşdirilməsi məsələlərinin əsas istiqamətlərinin öyrənilməsi.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Tədqiqat işinin obyekt müşahidə olunmayan iqtisadiyyat, predmeti isə Azərbaycanda müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın statistik tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın orijinallığını xarakterizə edən yeniliklər aşağıdakılardır:

- Gizli iqtisadi fəaliyyətlərin nəticələrini qiymətləndirən əsas makroiqtisadi göstərici kimi qeyri-rəsmi ÜDM-in milli hesablar sisteminin göstəriciləri arasında əlaqə müəyyən edilmişdir.
- Qeyri-rəsmi ÜDM-in əsas xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir.
- Azərbaycanda və dünya ölkələrində müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın xüsusiyyətlərinin və onun inkişaf səviyyəsinin müqayisəli statistik tədqiqi aparılmışdır.

İnformasiya bazası. Magistr tədqiqatının məlumat bazasını müxtəlif kitabxana qaynaqları, əlaqəli internet səhifələri, tezis, məqalə və jurnallar, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi və digər qurumların, beynəlxalq təşkilatların məlumatları təşkil edir.

Magistr dissertasiyasının strukturu. Magistr dissertasiyası giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Tədqiqatın həcmi 80 səhifədir və 34 adda ədəbiyyat siyahısı vardır. Tədqiqatın birinci fəslində müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın nəzəri konseptual əsaslarından, ikinci fəsildə Azərbaycanda və dünyaya ölkələrində müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın təhlili aparılmış və üçüncü fəsildə isə Azərbaycanda müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın tədqiqinə yer verilmişdir.

I FƏSİL

MİLLİ HESABLAR SİSTEMİNDƏ MÜŞAHİDƏ OLUNMAYAN İQTİSADİYYATIN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın nəzəri aspektlərinin təhlili

Müasir dövrdə iqtisadi fəaliyyətlərin önəmli bir qisminin gizli iqtisadiyyatda reallaşdığı bütün iqtisadçılara bəlli bir reallıqdır. Qərbi ölkələrinin iqtisadiyyatlarında 1960-cı illərdə müzakirə olunmağa başlanmış və 1970-ci illərdə isə ABŞ iqtisadiyyatında illərlə davam edən inflyasiya, yüksək səviyyədə işsizlik, aşağı artım sürəti və məhsuldarlığın azalması kimi problemlər eyni anda yaşanmışdır. İqtisadçıların eyni anda baş verən bu vəziyyəti ifadə etmək üçün 1920-ci illərdə “iqtisadi krizis”, 1970-ci illərdə “staqflyasiya” terminlərinə işlətmişlər. Lakin bu terminlərin iqtisadiyyatın bu vəziyyətini yeterincə ifadə edə bilmədiyini gördükdə, iqtisadçılar tərəfindən iqtisadi fəaliyyətlərin baş verdiyi gizli bir sektorun mövcudluğu müzakirə olunmağa başlanmışdır. 1970-ci illərdə bu iqtisadi fenomen sənayeləşmiş ölkələrin gündəmini zəbt etmişdir.

“Müşahidə olunmayan iqtisadiyyat” müxtəlif ədəbiyyatlarda fərqli terminlərlə ifadə olunmuşdur. Mövcud ədəbiyyatları araşdırdığımız zaman qeyri-rəsmi, qeyri-formal, kölgə, gizli, qara, boz, yeraltı, qeyri-leqal, qeyri-müntəzəm, nağd pul, paralel, bəyan edilməyən, marjinal, ikinci, görünməyən, uçotdankənar, əlaqədarlıq, ay işığı və vergiləndirilə bilməyən iqtisadiyyat və s. kimi anlayışlardan istifadə olunduğunu görə bilərik. Bu iqtisadi fenomenin adlanmasının müxtəlifliyi onu təşkil edən fəaliyyətlərin fərqlənməsindən qaynaqlanır. Beynəlxalq səviyyədə ümumi bir terminin olması arzu olunsa da, müxtəlif terminlərin istifadəsi də səhv sayılmır və hər bir tədqiqatçı işlətdiyi terminin gizli iqtisadi fəaliyyətlərin xarakteristikasına uyğun istənilən terminləri işlədə bilər. Ölkəmizdə mövzuyla əlaqəli ədəbiyyatlarda

gizli, xəlvəti, kölgə, əlaltı, qeyri-rəsmi, müşahidə edilməyən iqtisadiyyat terminlərinə rast gəlinir. Rəsmi olaraq isə Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin sənədlərində beynəlxalq təşkilatların işlətdiyi mənada “müşahidə olunmayan iqtisadiyyat”, kriminal və qeyri-kriminal sahələrin məcmusu mənasında “gizli iqtisadiyyat” və Beynəlxalq Əmək Təşkilatının işlətdiyi mənada “qeyri-formal iqtisadiyyat” terminlərindən istifadə olunur. Gizli iqtisadiyyatla bağlı işlədilən terminlərin istifadə xüsusiyyətləri cədvəl 1.1-də ətraflı verilmişdir. [30]

Cədvəl 1.1

Gizli iqtisadiyyat anlayışı ilə bağlı işlədilən terminlərin istifadə xüsusiyyətləri	
İSTİFADƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	TERMINLƏR
Iqtisadi fəaliyyətin hər hansı xüsusiyyətinin önə çəkilməsinə görə	
Gizlilik	“gizli(hidden) iqtisadiyyat”, “yeraltı (underground) iqtisadiyyat”, “kölgə (shadow) iqtisadiyyatı”, “alaqaranlıq (twilight) iqtisadiyyatı”, “ay işığı (moonlight) iqtisadiyyatı”
Qeyri-qanunilik	“qeyri-leqal (illegal) iqtisadiyyat”, “qara (black) iqtisadiyyat”,
Qeyri-rəsmilik	“qeyri-rəsmi (unofficial) iqtisadiyyat”, “qeyri-formal (informal) iqtisadiyyat”, “qalustuksuz (without tie) iqtisadiyyat”
Qeydiyyatsızlıq	“uçotdankənar (unregistered) iqtisadiyyat”, “qeydiyyatsız(unrecorded) iqtisadiyyat”
Alternativlik	“paralel (parallel) iqtisadiyyat”, “ikinci (second) iqtisadiyyat”,
Vergidən yayınmaqlıq	“vergiləndirilməmiş (untaxed) iqtisadiyyat”, “bəyan edilməmiş (unreported) iqtisadiyyat”
Nizamsızlıq	“qeyri-müntəzəm (irregular) iqtisadiyyat”
Əhəmiyyətsizlik	“marjinal (marginal) iqtisadiyyat”
Rəsmi iqtisadiyyatdan kənar qalan bu və ya digər fəaliyyət növünü əhatə etməsinə görə	
Kriminal gizli fəaliyyətləri	“qeyri-leqal (illegal) iqtisadiyyat”, “qara (black) iqtisadiyyat”, “yeraltı (underground) iqtisadiyyat”, “alaqaranlıq (twilight) iqtisadiyyatı”, “ay işığı (moonlight) iqtisadiyyatı”
Qeyri- kriminal gizli fəaliyyətləri	“paralel (parallel) iqtisadiyyat”, “vergiləndirilməmiş (untaxed) iqtisadiyyat”, “bəyan edilməmiş (unreported) iqtisadiyyat”, “qeyri-rəsmi (unofficial) iqtisadiyyat”, “qeyri-formal (informal) iqtisadiyyat”, “qalustuksuz (without tie) iqtisadiyyat”, “qeyri-müntəzəm (irregular) iqtisadiyyat”, “ikinci (second) iqtisadiyyat”
Müxtəlif iqtisadi sistemlərdə ortaya çıxmasına görə	
Sosialist sistemlərdə	“ikinci (second) iqtisadiyyat”
Kapitalist sistemlərdə	Qalan bütün terminlər

cədvəlin davamı

Beynəlxalq səviyyədə razılaştırılmasına görə	
Beynəlxalq təşkilatlarda razılaştırılanlar	“müşahidə edilməyən (non-observed) iqtisadiyyat”, “yeraltı (underground) iqtisadiyyat”, “qeyri-legal (illegal) iqtisadiyyat”, “qeyri-formal (informal) iqtisadiyyat”, “şəxsi son istehlak məqsədli ev (households for own final use) iqtisadiyyatı”
Beynəlxalq təşkilatlarda razılaştırılmayanlar	Qalan bütün terminlər
Tədqiqatın yayınlandığı dila görə	
İngiliscə	Daha çox “yeraltı iqtisadiyyat” (underground economy), “gizli iqtisadiyyat” (hidden economy), “kölgə iqtisadiyyatı” (shadow economy)
Almanca	Daha çox “kölgə iqtisadiyyatı” (schatten wirtschaft)
Fransızca	Daha çox “yeraltı iqtisadiyyat” (l'conomie souterrain)
Rusca	Daha çox “kölgə iqtisadiyyatı” (теневая экономика)
Türkcə	Daha çox “uçotdankənar iqtisadiyyat” (kayıtdışı ekonomi)
Azərbaycanca	Daha çox “gizli iqtisadiyyat” (hidden economy)

“Müşahidə olunmayan iqtisadiyyat” termini MHS-93-də istehsalın sərhədlərinə daxil edilmiş və milli hesabların ətraflı şəkildə qurulması üçün ölçülməli olan, lakin müxtəlif səbəblərdən statistika sistemindən kənar qalmış fəaliyyət növlərinin təsviri üçün rahat addır.

Müşahidə olunmayan iqtisadiyyatla bağlı müxtəlif terminlərin olduğu kimi həmçinin, bir çox tədqiqatçıların fərqli tərifləri mövcuddur:

1. Qreqori Menkyu: ”kriminal və qeyri-kriminal gizli iqtisadi fəaliyyətlərin məcmusu”
2. Edgar Feige:” rəsmi hesablanan ÜDM göstəricisinin əhatə etməli olduğu qeydə alınmayan bütün iqtisadi fəaliyyətlər ”
- 3.Freiderix Şneyder: ” nəticəsində əlavə dəyərin yaradıldığı və MHS Konvensiyası şərtlərinə uyğun olaraq, milli gəlir hesablarına daxil olmalı olduğu halda, faktiki olaraq milli statistika orqanları tərəfindən uçota alınmamış bütün fəaliyyətlər ”
- 4.Vito Tanzi: ”rəsmi statistikanın qeydə almalı olduğu halda, qeydə ala bilmədiyi məhsuldar iqtisadi fəaliyyətlərdir”
5. Yuri Latov və Sergey Kovalyov: ” Dövlətin uçot və nəzarətindən kənar inkişaf

edən və buna görə də rəsmi statistikada əks olunmayan iqtisadi fəaliyyətlərdir ”

6. Səfərov Səttar: “uçotdan, vergidən və digər icbari ödənişlərdən yayınan, Milli Gəlirin, ÜDM-nin uçotdan, nəzarətdən kənar qalan hissəsi olan qeyri-rəsmi, istehsalı, dövriyyəsi və xidmətlər göstərməsi qadağan olan fəaliyyətlərdən təşkil olunan gizli iqtisadiyyat və qadağan olunmayan, lakin uçotdan, vergidən yayınmalardan təşkil olunan kölgə iqtisadiyyatından ibarətdir”.

Bu təriflərdə də müxtəliflik terminlərdə olduğu kimi gizli iqtisadiyyatın müxtəlif fəaliyyət formalarından ibarət olması və tədqiqatçıların gizli iqtisadi fəaliyyətlərin uçotdan, vergidən yayınması, qanunsuz olması və bu səbəblər kimi fərqli aspektləri ön plana çəkərək öz tədqiqatlarına uyğun təriflər formalaşdırmalarıdır.

Bir sıra məşhur müəlliflərin yazdıqları iqtisadiyyat dərsliklərində gizli iqtisadiyyat makroiqtisadi kateqoriya olaraq makroiqtisadiyyat bölməsində izah olunur. BMT-nin 1993-cü il Milli Hesablar Sistemi Konvensiyasında ÜDM-i hesablamaq məqsədiylə qeydə alınmalı olan iqtisadi fəaliyyətlərin faktiki qeydə alınmamış hissəsi kimi nəzərə alır ki, bu da gizli iqtisadiyyata qavramına makroiqtisadi prizmadan yanaşmadır.

MHS Konvensiyasında “istehsal sərhəddi” anlayışı yaradılmışdır ki, bu da ÜDM-in hesablanması yalnız həmin “istehsal sərhəddi”ni əhatə edən iqtisadi fəaliyyətlərin məcmusunu şərtləndirir. İqtisadi fəaliyyətlərin “istehsal sərhəddi”nə daxil olması üçün üç kriteriya əsas götürülür:

1. Fəaliyyət nəticəsində əlavə dəyər yaranmalı
2. Fəaliyyətin bazar buraxılışı olmalı
3. Statistika xidmətləri tərəfindən qeydə alınmalı bilməməli

Gizli iqtisadiyyatın əhatə dairəsində yer alan və bir-birindən asılı olmayan fərqliliklər göstərən sektorlar gəlirlərin əldə olunması aspektindən üç qrupa ayrılır:

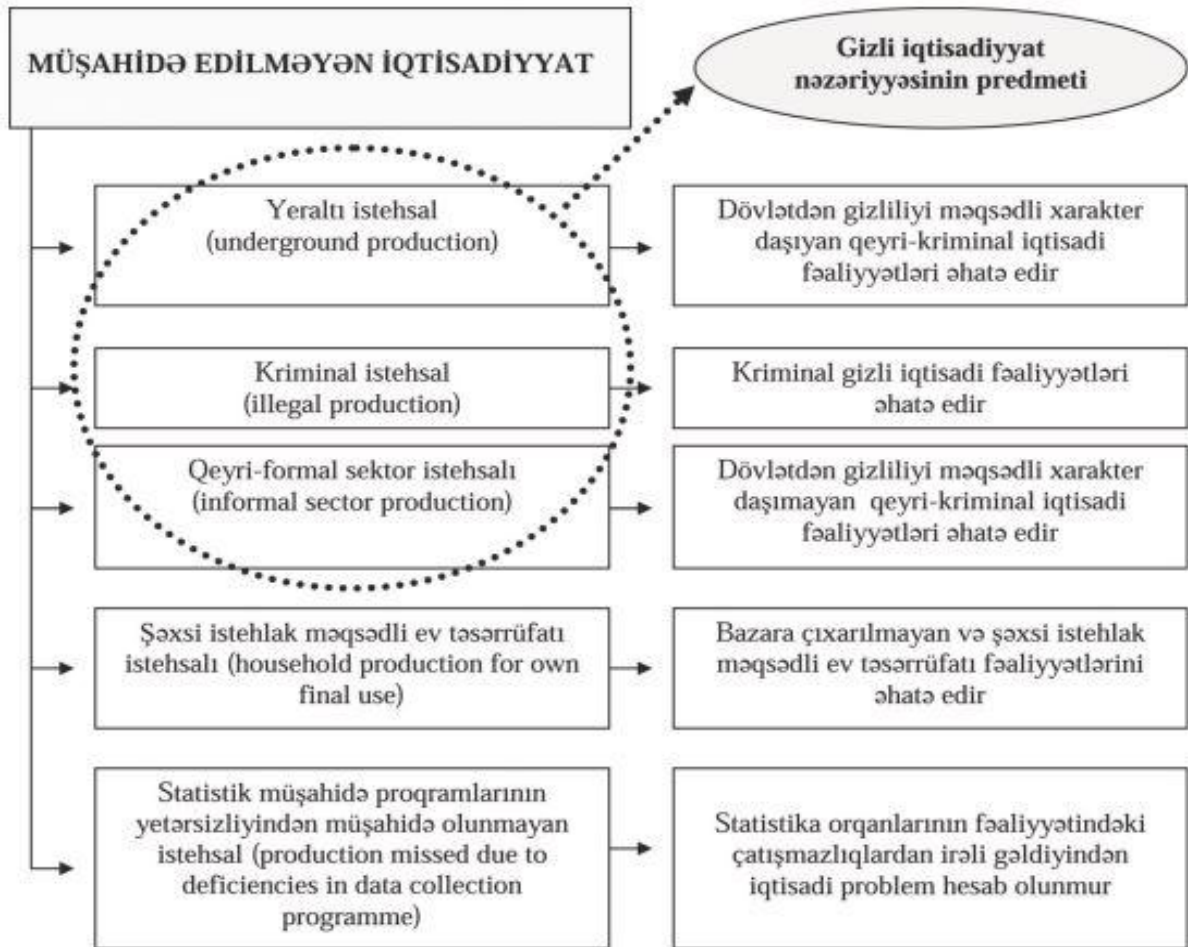
1. Yeraltı istehsal (“kölgə” iqtisadiyyat, gizli fəaliyyət)

2. Kriminal istehsal (illeqal, qeyri-qanuni)

3. Qeyri-formal sektor istehsalı (ev təsərrüfatlarının qeyri-bazar fəaliyyəti də daxil)

Gəlir əldə edənlərin əldə etdikləri real gəlirlərin bir hissəsini və ya hamısını gizlədirlər və bu gəlirlərdən ödənməli olan vergidən daha az və ya heç vergi ödəmirlər ki, bunlar da yuxarıdakı üç qrup üçün ortaq xüsusiyyətlərdir.

MHS-də müşahidə olunmayan iqtisadiyyat anlayışı və gizli iqtisadiyyat nəzəriyyəsinin predmeti Sxem 1.1-də aydın şəkildə verilmişdir. [30]

Sxem 1. MHS-də “müşahidə edilməyən iqtisadiyyat” anlayışı və gizli iqtisadiyyat nəzəriyyəsinin predmeti

Sxem 1.1-də görüldüyü kimi şəxsi istehlak məqsədli ev təsərrüfatı istehsalı ÜDM hesablanmasında nəzərə alınmır və statistik proqramların yetərsizliyindən müşahidə olunmayan istehsal da iqtisadi problem hesab edilmədiyi üçün gizli iqtisadiyyat qavramından kənar qalır. Şəxsi istehlak məqsədli ev təsərrüfatı fəaliyyətlərin “istehsal sərhəddindən” kənar qalması

iqtidadçılar tərəfindən müsbət qarşılanmır. Azərbaycanda da müşahidə edilməyən iqtisadiyyatın statistikasını dedikdə, kölgə istehsal, qeyri-formal istehsal və ev təsərrüfatlarının istehsal etdiyi və həmçinin özlərinin də istehlak etdiyi məhsulların uçuotu nəzərdə tutulur.

Yeraltı istehsal (gizli istehsal) fəaliyyətləri - qanunlara zidd deyildir, lakin qanuni olan bu fəaliyyətlərdən əldə olunan gəlirlər dövlət qeydiyyatından kənar saxlanılır. Yəni, qanunla icazə verilən mal və xidmətlərin istehsalı məşğul olub, ancaq vergilərdən , sosial ödəmələrdən və digər hüquqi öhdəliklərdən yayınmaq məqsədi ilə hüquqi və ya fiziki şəxs kimi qeydiyyatdan alınmaqdan və bu fəaliyyət barəsində dövlət orqanlarına məlumat verilməsində maraqlı olmayan təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti aiddir.

Qeyri-qanuni (kriminal istehsal) fəaliyyətə ölkədə mövcud olan qanunvericiliklə qadağan olunmuş mal və xidmətlərin istehsalı ilə məşğul olan, habelə digər qanunsuz fəaliyyət göstərən subyektlərinin fəaliyyəti aid edilir. Bu sektorda görülən fəaliyyətlər iqtisadi bir dəyərə sahib olmasına baxmayaraq, qanunlara və əxlaqi dəyərlərə tamamilə ziddir. Kriminal iqtisadi fəaliyyət sahələri:

- Narkotik istehsalı və ticarəti (narkobiznes)
- Fahişəlik, pornoqrafik məhsullar
- Silah qaçaqmalçılığı
- Fırıldağçılıq, dələduzluq
- Qanunsuz qumarxana işlətmək
- Saxta qiymətli kağızlar və valyuta bazarları
- Oğurluq malların ticarəti
- İnsan al-veri və orqan mafiası və s. siyahını daha da uzatmaq olar.

Mal və xidmətlərin qeyri-qanuni istehsalı, nağd pulun qanunsuz dövriyyəsi, qeyri-qanuni gəlirlərin “yuyulması”, rüşvət və qanuna zidd olan digər fəaliyyət rəsmi iqtisadiyyatla daim yanaşıdır. Beləliklə, qeyri-qanuni fəaliyyət özünü

ictimai həyatın və iqtisadiyyatın bir çox sahələrində göstərir və bu fəaliyyət çərçivəsində böyük həcmdə mallar, gəlirlər və kapital dövr edir. Məhz bu səbəbdən də bütün dünyada həmin fəaliyyətin statistik öyrənilməsinə və qiymətləndirilməsinə maraq artmışdır. Praktikada gizli və qeyri-qanuni fəaliyyəti bir-birindən fərqləndirmək çətindir və adətən bu tələb olunmur. Hər iki fəaliyyət mal və xidmətlər istehsalının milli hesablar sisteminin müəyyən olunmuş sərhədlərinə daxildir və ümumi daxili məhsulun həcmində nəzərə alınmalıdır. Lakin bu tələb olunduqda aşağıdakı meyarlardan istifadə olunması tövsiyə edilir: gizli fəaliyyəti inzibati qaydalara və normalara uyğun gəlməyən fəaliyyət, qeyri-qanuni fəaliyyətə isə Cinayət Məcəlləsi ilə təqib edilən fəaliyyət aid edilir. Tərəflər arasında qarşılıqlı razılıq əsasında həyata keçirilən və iqtisadi əməliyyat xarakteristikalarına malik olan qeyri-qanuni fəaliyyətin bütün növləri MHS-də qanuni fəaliyyət növləri ilə eyni qadada nəzərə alınır. Mal və xidmətlərin qeyri-qanuni istehsalı qiymətləndirilməli və rəsmi statistika hesabatlarındakı məlumatlarla yanaşı məhsul və xidmətlər buraxılışına daxil edilməlidir. Müvafiq olaraq MHS-in digər göstəricilərinə də düzəlişlər olunmalıdır: aralıq istehlak, əlavə dəyər, əmək haqqı, mənfəət, qarışıq gəlirlər, ilkin gəlirlərin qalığı, sərəncamda qalan ümumi gəlir, mal və xidmətlərin son istehlakı, idxal, ixrac və s.

Qanunla qadağan olunmuş hər cür fəaliyyət milli gəlir hesablarında yer almaz. Rüşvət, oğurluq, qumar oynamaqla əldə edilən gəlirlər bu qazancları əldə edənlər prizmasından baxdıqda gəlir olmaqla yanaşı iqtisadiyyata böyümə effekti vermək xüsusiyyətinə malik deyillər. Sadəcə əvvəllər yaranmış dəyərin əl dəyişməsinə səbəb olan cinayətlərdir. Bu səbəbdən də bu fəaliyyətlər nəticəsində əldə edilən gəlirlər ÜDM-ə və gizli iqtisadiyyat anlayışına daxil edilməməlidir. Qeyri-qanuni fəaliyyət növlərini iki başlıq altında, yəni ÜDM-ə daxil olan və daxil olmayan qeyri-qanuni fəaliyyət növləri kimi tədqiq edə bilərik.

ÜDM-in hesablanması zamanı qeyri-qanuni istehsalın aşağıdakı növləri nəzərə alınmalıdır:

- 1) qeyri-qanuni məhsulların istehsalı və yayılması, məsələn, qadağan olunmuş narkotik maddələr, pornoqrafik materiallar;
- 2) qeyri-qanuni xidmətlərin istehsalı (məsələn, fahişəlik xidmətləri);
- 3) istehsalçılar tərəfindən xüsusi icazə olmadan qanuni mal və xidmətlərin istehsalı: tibbi təcrübə; qumar oyunlarının təşkili; alkoqollu içkilərin istehsalı; qanunsuz balıq ovu, ovçuluq, meşə tədarükü (brakonyerlik); saxta malların istehsalı və satışı (saxta əmtəə nişanlı mallar) və bədii əsərlərin orijinallarının lisenziyalaşdırılmamış nüsxələri (məsələn, proqram təminatları, audio-video kassetlər və disklər); tütün, silah, alkoqollu içkilər, ərzaq mallarının qaçaqmalçılığı; qeyri-qanuni miqrantların sərhəddən keçirilməsi; çirkli pulların yuyulması. [28]

İctimai təhlükəsizliyə və mənəviyyata, əhəlinin sağlamlığına zərər gətirən mal və xidmətlərin istehsalı qeyri-qanuni istehsala aid olunur. Bu növ istehsal fəaliyyətinin ayrı-ayrı ölkələrdə yayılmasının miqyası və dərəcələri müxtəlifdir. Qeyri-qanuni istehsalın öyrənilməsinə başladığında ölkədə onun hansı növünün daha çox yayıldığını müəyyənləşdirmək lazımdır.

“Müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın ölçülməsinə dair metodoloji vəsaitdə” MHS-in tələblərinə cavab verən qeyri-qanuni fəaliyyətin bəzi növləri nəzərə alınmamışdır. Bu növlərdən insan və transplantat alveri, sifarişlə adam öldürmə, saxta pulların hazırlanması kimi fəaliyyət növlərini qeyd etmək olar. Bu növ fəaliyyət, adətən alıcı və satıcı arasında qarşılıqlı razılıq əsasında, bazar qiymətləri ilə həyata keçirilir və buna görə də, MHS-in nəzəriyyəsinə uyğun olaraq ÜDM-in hesablanmasında nəzərə alınmalıdır. Bundan əlavə, MHS-93-dən fərqli olaraq 2008-ci ilin MHS-də mal və xidmətlərin istehsalı sərhədlərinə oğurluq (müəssisəyə məxsus əmlakın oğurlanması) və rüşvət (müəssisələr tərəfindən hər hansı güzəşt və imtiyazların əldə edilməsi

məqsədilə vəzifəli şəxslərə verilən rüşvət) kimi kriminal əməliyyatlar da daxil edilmişdir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, qeyri-qanuni fəaliyyət nəticəsində yaradılan mal və xidmətlər MHS-də qanuni yolla istehsal olunan məhsullarla yanaşı, eyni qaydalarla nəzərə alınmalı, qiymətləndirilməli və əks etdirilməlidir. Lakin, qeyri-qanun istehsalın məlumat mənbələri və hesablama qaydalarının öz xüsusiyyətləri vardır. ÜDM-də nəzərə alınmayan qeyri-qanuni fəaliyyət növləri də vardır ki, ÜDM istehsalı ilə bağlı olmayan qeyri-qanuni fəaliyyət növləridir ki, bunlara misal üçün, reketçilik, şəxsi mülkiyyətə qarşı cinayətlər və s. daxildir. MHS-nin prinsiplərinə əsasən gəlirlərin, yaxud aktivlərin (qanuni və ya qanunsuz) təkrar bölüşdürülməsi ilə bağlı qeyri-istehsal fəaliyyəti ÜDM-də əks olunmur və ona daxil deyil. Qanunsuz qeyri-istehsal fəaliyyətinin konkret formaları özləri də müxtəlifdir. Məsələn, onlara aşağıdakı hüquqpozumlar aiddir:

- a. şəxsi mülkiyyətə qarşı bütün növ cinayətlər: oğurluq, soyğunçuluq, quldurluq, basqınçılıq, fırıldaqçılıq, xidməti vəziyyətindən istifadə edərək vəzifəli şəxsin tamahkarlıq məqsədilə əmlakı mənimsəməsi, yaxud onunla ehtiyatsız davranması;
- b. bəzi təsərrüfat cinayətləri: alıcıların və sifarişçilərin aldadılması (ölçüdə, çəkiddə, hesabda aldatma), ticarət və baytarlıq qaydalarının pozulması;
- c. vəzifə cinayətləri: xidməti səlahiyyətindən yaxud vəzifədən sui-istifadə, səhlənkarlıq, rüşvət alma, antimonopol qanunvericiliyinin pozulması və vəzifə saxtakarlığı;
- d. digər cinayətlər: ziyankarlıq, odlu silahların, döyüş sursatı və ya partlayıcı maddələrin oğurlanması, girov götürmə, təsərrüfat subyektlərinin rüşvətlə təşkil edilmiş əlaqələri əsasında mənfəət və güzəştlər əldə etməsi və s. [28]

Maliyyə cinayətlərinin əksər hissəsi təkrar bölüşdürmə əməliyyatlarıdır və ÜDM-in hesablanması nəzərə alınmır. Əmanətlərlə və valyutalarla, sığorta bazarı, plastik kartlarla bağlı fırıldaqçılıq, saxta maliyyə sənədləri ilə, bankların kompyuter şəbəkəsinə daxil olunmaqla pul vəsaitlərinin mənimsənilməsi kimi əməliyyatlar maliyyə cinayətlərinə ən çox xas olan cinayət növləridir. Əmlakla bağlı cinayətlər (məsələn, pulların ya da malların oğurlanması) gəlirlərin və aktivlərin təkrar bölüşdürülməsidir, onlar qarşılıqlı razılaşma ilə həyata keçirilmir və buna görə də MHS-in istehsal sferasına daxil edilmir. Bu fəaliyyətin nəticələri MHS-in digər düzəlişlər hesabındakı aktivlərin həcmində və aktiv və passiv balanslarında öz əksini tapmalıdır.

Qeyri-formal sektorda istehsal – ev təsərrüfatlarının qeyri-korporasiya müəssisələri tərəfindən adi mal və xidmətlərin satış üçün nəzərdə tutulan istehsalıdır. Ev təsərrüfatlarının qeyri-korporasiya müəssisələri mal və xidmətlərin bazarda satışı məqsədilə yaradılır, iqtisadi fəaliyyətin istənilən növü ilə məşğul ola bilər və əksər hallarda bunlar bir fərddən ibarət olan müəssisələrdir. Misal üçün, hamballar, canlı heyvan al-veri edənlər, təmir və məişət xidmətləri göstərənlər, evlərdə özəl dərslər verənlər və repetitorlar, səyyar satıcılar və s. Əgər ev təsərrüfatına məxsus qeyri-korporasiya müəssisəsi öz aktivlərini, o cümlədən nağd pul şəklində olan maliyyə aktivlərini həmin ev təsərrüfatının ümumi aktivlərindən ayıra bilirsə, artıq o korporasiyaya çevrilir. Qeyri-qanuni istehsaldan fərqli olaraq **qeyri-formal fəaliyyət** çərçivəsində əsasən istehsalı və yayılması tamamilə leqal olan mal və xidmətlər istehsal olunur. Qeyri-formal sektor bir çox ölkələrdə iqtisadiyyatın, xüsusilə də əmək bazarının, mühüm hissələrindən birini təşkil edir və müəyyən sahələrdə məşğulluğun, istehsalın və əhalinin gəlirlərinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Qeyri-formal sektorun beynəlxalq tərifini 1993-cü ildə Əmək Statistiklərinin 15-ci Beynəlxalq Konfransının qərarı ilə müəyyən edilmişdir. Bu tərifə görə qeyri-formal sektor geniş mənada məşğulluğun və gəlirlərin təmin edilməsi məqsədilə mal və xidmətlər istehsal edən vahidlərin məcmusu

kimi xarakterizə edilə bilər. Bu vahidlər fəaliyyətlərini adətən aşağı səviyyəli təşkilati struktur şəraitində, istehsal faktorları baxımından əmək və kapitalı fərqləndirmədən və əhəmiyyət kəsb etməyən miqyasda həyata keçirir. Əmək münasibətləri mövcud olduğu halda, rəsmi müqavilə və zəmanətlərə deyil, əksər hallarda qeyri-müntəzəm məşğulluq, qohumluq əlaqələri və şəxsi münasibətlər əsasında qurulur. *Ev təsərrüfatları tərəfindən istehsal edilən və özlərinin son istehlakı üçün nəzərdə tutulan istehsal.* Bu, ev təsərrüfatları tərəfindən istehsal edilən və satış üçün deyil, yalnız özlərinin şəxsi istifadəsi üçün nəzərdə tutulan çörək və çörək məhsulları, süd və süd məhsulları, ət, yumurta, meyvə, tərəvəz, bostan və s. bu kimi məhsulların, habelə xidmətlərin istehsalıdır. Qeyri-qanuni fəaliyyətdən gizli və qeyri-formal iqtisadiyyatı fərqləndirmək lazımdır. Gizli və qeyri-formal fəaliyyətin nəticələri ÜDM-ə daxil edilməlidir və əksər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da belə istehsal ÜDM-də nəzərə alınır. Gizli və qeyri-formal iqtisadiyyat kəşifə də bilər. Misal üçün, vergiləri ödəyən, ali məktəbə qəbul olunmaq üçün şagirdləri hazırlayan müəllim-repetitorun xidmətləri qeyri-formal iqtisadiyyata aiddir. Eyni zamanda, həmin xidmətləri göstərən, lakin vergi ödəməyən müəllim-repetitorun xidmətləri öz mahiyyətinə görə qeyri-formal iqtisadiyyata aid edilsədə, vergi ödəməkdən boyun qaçırma halı olduğu üçün həm də gizli iqtisadiyyata aiddir. Azərbaycanda müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın əsas hissəsini gizli və qeyri-formal istehsal və xidmətlər sahəsi təşkil edir.

1.2. Müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın qiymətləndirmək üçün informasiya mənbələri və ölçülməsi üsulları

Müşahidə olunmayan iqtisadiyyatı ölçmək üçün təxmini hesablama metodları mövcudur. Gizli iqtisadiyyatı dəqiq qiymətləndirmək mümkün olmadığı üçün bu hesablama metodları yalnız təxmini (ehtimal edilə biləcək) nəticələr verə bilər. Bu hesablama metodları ölkədən ölkəyə və istifadə şəklinə görə fərqli nəticələrə malik olurlar. Müxtəlif ədəbiyyatlarda müşahidə olunmayan iqtisadiyyatı qiymətləndirmək üçün əsasən aşağıdakı iki metodun adı çəkilir.

1. Mikro metod (Birbaşa)

2. Makro metod (Dolayı)

Mikro metod müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın strukturunu öyrənilməsi baxımından olduqca əlverişli bir methoddur, lakin bununla yanaşı dezavantajlara da sahibdir. Araşdırmalar zamanı maddi xərc və çox vaxt tələb etməsi, gizli iqtisadiyyatı bütünlüklə əhatə etməməsi və araşdırmanın dəqiq zaman kəsiyində olması kimi mənfi tərəflərini qeyd etmək olar. Bu methodda anket-sorğu və vergi-təftiş kimi əsas üsullardan istifadə olunur.

Anket-sorğu üsulu - bəzən statistik metod da adlandırılan bu üsul Milli statistika xidmətləri tərəfindən geniş istifadə olunur. Anket-sorğu üsulu gizli iqtisadi fəaliyyətə daxil olan və ya olması ehtimal olan ev təsərrüfatları, firmalar, işləyənlər və s. arasında tətbiq edilir. Qiymətləndirmənin etibarlılığı tamamilə sorğuda iştirak edənlərin cavablarından və ya başqa cür ifadə etsək anketdəki suallar nə dərəcədə dürüst cavab verəcəklərindən asılıdır. Müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın qiymətləndirilməsində birbaşa ölçmə metodunun ən önəmli üstünlüyü müəyyən bəlli zamanda gizli iqtisadiyyat haqqında detallı informasiya əldə edilməsinin mümkünlüyüdür. Yaxşı hazırlanmış anket nəticəsində gizli iqtisadiyyatın struktur özəlliklərini aşkara çıxartmaq mümkündür.

İkinci birbaşa yanaşma olan vergi-təftiş metodu vergi gəlirlərini, vergi idarələrini və digər qurumlarda aparılan təftişə əsaslanır. Vergi dairələrində bəyan edilən gəlirlərlə müəyyən təftiş nəticəsində ölçülən gəlirlər qarşılaşdırılaraq gizli iqtisadiyyatın ölçüsü təxmin edilməyə çalışılır. Ancaq vergidən yayınma hallarını müəyyən etmək üçün illik aparılan təftişlər yetərsiz, həm də vergiləndirilə bilən fəaliyyət sahələri ilə məhdudlaşır.

Hər iki mikro metodun ən böyük mənfi xüsusiyyəti gizli iqtisadiyyatın böyüklüyü ilə bağlı məhdud göstəricilər verməsidir. Ən önəmli isə onların müşahidə olunmayan iqtisadi fəaliyyətləri bütünlüklə əhatə etməməsidir və hər iki metod müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın uzun müddətli dövürdə inkişaf və artımı ilə bağlı qiymətləndirə bilməməsidir. Bununla yanaşı ən böyük üstünlüyü əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi gizli iqtisadiyyatda çalışanların strukturu və onun haqqında detallı informasiyanın əldə oluna bilməsidir.

Makro metod və ya makroiqtisadi göstərici yanaşması kimi də bilinən dolayı ölçmə üsulları müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın böyüklüyü ilə əlaqədar informasiyanın verməsi olabiləcək makroiqtisadi göstərici dəyərlərinin zaman içərisində dəyişməsinə dəyərləndirməkdədir. Bu baxımdan da *ÜDM yanaşması*, *Məşğulluq yanaşması*, *Monetar yanaşma* və *Vergi təhlil yolu ilə ölçmə üsulu* metodlarından söz açmaq mümkündür.

ÜDM yanaşması. ÜDM-in hesablanması istehsal, gəlir və məsrəf üsulları olmaqla üç fərqli metoddan istifadə olunur. Gizli iqtisadiyyatın olmadığını fərz etsək, onda hər üç metoda görə hesablanan ÜDM dəyərləri eyni olmağı gərəkdir. Lakin, bu bir fərziyyə olduğu üçün və gizli iqtisadiyyatın mövcudluğu şəraitində, məsrəf metodu ilə hesablanan ÜDM dəyəri digər metodlarla hesablanan ÜDM dəyərindən daha böyük olması gözlənilməlidir. Bu səbəbdən, fərqli üsullarla hesablanan ÜDM dəyərləri arasındakı fərqlərin gizli iqtisadiyyatın ölçüsü ilə bağlı informasiya verməsini anlamaq olar. Ancaq

, valyuta və qızıl və s. kimi aktivlərə investisiya meylinin olduğu zamanlarda və xarici transferlərin olduğu şəraitdə bu yanaşma sağlam nəticə verməyə bilər.

Məşğulluq yanaşması. Bu metodda təhlil olunan göstərici ümumi məşğulluğun zaman içərisində göstərdiyi inkişafıdır. Əgər işçilər rəsmi sektordan ayrılıb gizli sektorda fəaliyyət göstərsə və ya ümumi işçi qüvvəsi artdığı zaman ümumi məşğulluq nisbəti artmırsa rəsmi statistikalarda ümumi məşğulluq rəqəmlərində azalma olacaqdır. Bu metodda müəyyən bir il və ya dövr əsas kimi götürülür və keçən zaman ərzində gizli iqtisadiyyatın yox və ya minimum səviyyədə olması fərz edilir və gizli sektorda nə qədər işçinin çalışdığı təxmin edilir. İşçi qüvvəsinin artımı zamanı ümumi məşğulluq göstəricilərində artması təbii bir prosesdir. Bu vəziyyətdə işçi qüvvəsi ilə məşğulluq göstəriciləri ölkə əhalisinin sayı ilə qarşılaşdırılır və bir nisbət tapılır ki, bu da müəyyən zaman kəsiyində inkişafı, gizli sektorda işləyənlərin sayının artıb azalması haqqında informasiya verə bilər.

Monetar yanaşma. Bu yanaşma monetar statistik göstəricilərdən istifadə edərək gizli iqtisadiyyatın ölçüsünün təxmin edilməsində istifadə olunur. Bu yanaşmada üç müxtəlif üsul var:

1. Məcmu sövdələşmələrin (tranzaksiyalar) həcmi (Edgar Feige)
2. Nağd pul nisbəti (Peter Qutman)
3. Nağd pul tələbi (Vito Tanzi)

Birinci üsul E.Feige tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. E.Feige, məcmu sövdələşmələrin həcmi və ya mal və xidmətlərin ümumi həcmi ilə rəsmi ÜDM arasında sabit bir nisbət olduğunu nəzərdə tutur. Bu yanaşmanın əsasında Fişerin “Pulun Miqdarı nəzəriyyəsi” dayanır.

$MV=PT$, burada M- pulun miqdarı , V- pulun dövriyyə sürəti, P- ümumi qiymətlər, T- mal və xidmətlərin ümumi həcmidir. Bu yanaşmaya görə məcmu sövdələşmələrlə (T) ilə ÜDM arasında əlaqə uzun müddətdə sabitdir. Bu

səbəbdən də müəyyən bir dövrdə MV ilə verilən ÜDM dəyəri ilə statistikanın verdiyi rəsmi ÜDM arasında yaranan fərq gizli iqtisadiyyatın ölçüsünü verir. Praktikada pulun dövriyyə sürəti rəsmi və gizli iqtisadiyyatda eyni deyildir lakin, bu yanaşmada pulun dövriyyə sürəti sabit olaraq qəbul edilir. Nəzəri olaraq aydın olan bu üsul praktikada tətbiqi nisbətən əlverişsizdir.

İkinci üsul müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın ölçüsünü müəyyən etmək üçün pul bazarlarındakı hərəkətlər izlənilir və müşahidə olunmayan iqtisadi sektordakı fəaliyyətlərin əsasən nağd formada aparıldığı, çek və sənəd kimi ödəmə vasitələrindən istifadə olunmadığı qəbul edilir. Bundan başqa, iqtisadiyyatda gizliliyin olmadığı zamanlarda dövriyyədəki pulun miqdarının ümumi depozitlərə nisbəti sabit qaldığı düşünülür. Bu nisbətin müəyyən dövrlərdə artdığı zaman nağd pula olan tələbin artmasını və dolayısıyla gizli iqtisadiyyatın da artmasını göstərir. Bu metodun ən əsas mənfi tərəfi gizli iqtisadi fəaliyyətlərin nağd pulla aparıldığı və pulun dövriyyə sürəti həm gizli, həm də rəsmi iqtisadiyyatda eyni qəbul edilməsidir. Əslində isə gizli iqtisadiyyatda da çek və digər sənədlərdən ödəmə vasitəsi kimi istifadə olunur, eyni zamanda texnologiyanın inkişaf etdiyi bir zamanda artıq “Bitcoin” kimi kriptovalyutaların mövcudluğu internet üzərindən aparılan əməliyyatların geniş vüsət almasına təkan vermişdir. Və belə nəticəyə gələ bilərik ki, gizli iqtisadiyyatda pulun dövriyyə sürəti rəsmi iqtisadiyyatdakından daha sürətlidir.

Nağd pul nisbəti metodu ilə gizli ÜDM-in hesablanması düsturu:

$$Y_q = Y_r \frac{(C - KoD)}{C + D}$$

Burada, Y_q – gizli ÜDM, Y_r – rəsmi ÜDM, D – tələbli depozit həcmi, C – dövriyyədəki pulun miqdarı, Ko – baza ilindəki C/D nisbəti.

Üçüncü üsul, eyni zamanda Ekonometrik yanaşma adlanan bu metoddə nağd pula tələb ekonometrik bir tənliklə təxmin edilir. Ekonometrik yanaşmada da digər monetar metodlarda olduğu kimi gizli iqtisadiyyatda tranzaksiyaların nağd şəkildə və pulun dövriyyə sürəti də rəsmi və gizli iqtisadiyyatda eyni olduğu qəbul edilir. Nağd pulun geniş mənada pula olan nisbətinin, adam başına düşən real gəlirin, əmanət faiz dərəcəsi və s. vergi dərəcəsi və inflyasiya dərəcəsinə bağlı olan bu yanaşmada nağd pula tələb reqressiya təhlili yolu ilə hesablanır. İkinci mərhələdə vergi dəyişikliklərinin sıfır qəbul edərək verginin olmadığı hallarda yaranan ikinci nağd pul tələbi hesablanır və hesablanan iki nağd pul təxmini arasında fərq müşahidə edilən iqtisadiyyatla bağlı nağd pul səviyyəsini vermiş olur. Sonucu mərhələdə isə pulun dövriyyə sürətindən istifadə edərək və müşahidə olunmayan iqtisadiyyatdakı nağd pul səviyyəsində götürməklə gizli iqtisadiyyatın ölçüsünü hesablayırıq.

Vergi təhlil yolu ilə ölçmə üsulu zamanı başqa məqsədlər üçün məcmu vergi statistik göstəricilərinin təhlili yolu ilə, ümumiyyətlə bəyan edilməyən və ya vergiləndirilməli olduğu halda vergidən kənar qalan gəlirləri hesablamaq məqsədi daşıyır. Bəyan edilməyən və ya vergidən kənar gəlirlər, başqa mənbələrdən hesablanan ÜDM hesabları daxilində yer ala bilər və bunlar təhlil olunmalıdır. Bu səbəblə də, mövcud ÜDM dəyərləri götürülərək hesablanan uçotdan kənar gəlirlər mənasındakı gizli iqtisadiyyat ilə ÜDM-in tərifinə uyğun olmasına baxmayaraq, mövcud ÜDM-in içində daxil olmadığı düşünülməli gizli iqtisadiyyatı qarışdırmamaq lazımdır. Bu metod uçotdan kənar iqtisadiyyatı ölçmək, vergi yoxlaması zamanı bəyan edilməyən gəlirlərin müəyyənləşdirilməsi nəticəsində meydana çıxan fərqlərin gizli iqtisadiyyatın ölçülərinə təsir etdiyi düşünülməli yaradılmış bir metoddur.

Gizli və qeyri-formal fəaliyyətin statistik tədqiqi vacib məsələdir. Yüksək keyfiyyətə malik olan milli hesabların mövcudluğu iqtisadi siyasət və iqtisadi

təhlil məqsədləri üçün olduqca mühümdür.. Milli hesablarda ölkədə həyata keçirilən iqtisadi fəaliyyətin əhatə olunma səviyyəsi həmin hesabların keyfiyyətini xarakterizə edən əsas amillərdəndir.

Bəzi iqtisadi vahidlər tərəfindən fəaliyyətlərinə dair məlumatların gizlədilməsi, təhrif edilməsi və ya tam təqdim edilməməsi milli hesablar statistikasını üzrə dürüst və dolğun məlumatların əldə edilməsini çətinləşdirir və çatışmayan məlumatların müxtəlif üsullarla tamamlanmasını tələb edir. Müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın miqyasının qiymətləndirilməsi və məlumatların dolğunluğunun və dürüstlüyünün təmin edilməsi məqsədilə əsasən aşağıdakı üsullardan istifadə olunur:

1. iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif sahələri üzrə xüsusi seçmə statistik müayinələrin keçirilməsi;
2. müxtəlif mənbələrdən (inzibati mənbələr, müəssisələr statistikasını, ev təsərrüfatlarının müayinəsi və s.) əldə edilən məlumatların uzlaşdırılması və müqayisəsi;
3. balans üsulları (mal axını üsulu, ehtiyatlar və onların istifadəsi cədvəllərinin qurulması və s.);
4. ekspert hesablamalar və qiymətləndirmə.

Gizli və qeyri-formal fəaliyyətin qiymətləndirilməsi üçün beynəlxalq praktikada geniş istifadə edilən üsullardan biri, əsasən müəssisələr statistikasının məlumatları ilə əhəlinin iqtisadi fəallığına dair ev təsərrüfatlarında keçirilən seçmə müayinənin nəticələrinin müqayisəsinə əsaslanan “əmək sərfi” (və ya “Əmək bazarının müayinəsi”) metodudur. [28]

Qeyri-qanuni istehsalın ölçülməsinin əsas üsulları vardır. Qeyri-qanuni istehsalın parametrlərinin tədqiqi üçün rəsmi statistikada işlənən ənənəvi metodlardan istifadə etmək mümkündür:

- seçmə müşahidələrin keçirilməsi;
- balans üsulu;
- şərti indikatorlardan istifadə edilməsi;

- monetar üsullar və s.

Qeyri-qanuni istehsalın hər hansı konkret növü üzrə məlumatlar ÜDM-in hər üç aspekti (istehsal, gəlirlər və istifadə) üzrə aparılan hesablamalar əsasında formalaşdırılmalı, məlumatlar müqayisə edilərək uyğunlaşdırılmalıdır. Çox hallarda ÜDM-in hər hansı bir aspekti üzrə məlumatların olmadığı ya da cüzi olduğu ilə rastlaşmaq olar. Belə hallarda çatışmayan məlumatları əldə etmək məqsədilə milli hesabların baza tənliklərindən istifadə etmək olar:

- mal və xidmətlərin ehtiyatları (buraxılış + idxal) bərabərdir mal və xidmətlərin istifadəsinə (aralıq istehlak + son istehlak + ümumi yığım + ixrac);
- əsas qiymətlərdə ümumi əlavə dəyər bərabərdir buraxılış çıxılışın aralıq istehlak;
- bazar qiymətlərində ÜDM bərabərdir maddəli işçilərin əmək haqqı üstəgəl istehsala və idxala xalis vergilər üstəgəl ümumi mənfəət/ümumi qarışıq gəlir;
- bazar qiymətlərində ÜDM bərabərdir son istehlak xərcləri üstəgəl ümumi yığım, üstəgəl ixrac, çıxılışın idxal.

Qeyri-qanuni fəaliyyət növlərinin ölçülməsinin üsulları eksperimental xarakter daşıyır və müvafiq üsulların axtarışı dünyanın bir çox ölkələrində davam edir.

Qeyri-qanuni fəaliyyətin ÜDM-ə daxil edilməsinin bir neçə səbəbi var:

- 1) ÜDM-in tam əhatəliliyinin təmin edilməsi;
- 2) Mal, xidmət, gəlirlər və aktivlərin axınlarının ümumi uyğunluğunun təmin edilməsi;
- 3) Ölkələr arasında milli hesablar statistikasına üzrə məlumatlarının müqayisəliliyinin təmin edilməsi. [28]

Qeyri-qanuni fəaliyyətin qiymətləndirilməsinin əsas məlumat mənbələrindən istifadə olunur. Qeyri-qanuni fəaliyyətin adi məlumat mənbələri əsasında qiymətləndirilməsi olduqca çətinidir. Ona görə də, qeyri-qanuni fəaliyyətin ayrı-ayrı növlərinin ölçülməsində rəsmi statistikada istifadə olunan üsul və məlumatlardan fərqlənən digər məlumat mənbələri və

üsullardan istifadə olunmalıdır. Qeyri-qanuni fəaliyyətin elementlərinin qiymətləndirilməsinin yalnız statistika orqanlarının məlumatları ilə həll etmək mümkün deyil. Ona görə bu problemlərin həllinə bütün əlaqədar nazirlik və idarələri cəlb etmək lazımdır. Qeyri-qanuni fəaliyyətin qiymətləndirməsi üçün statistiklər öz məlumatları ilə yanaşı Daxili İşlər Nazirliyi, AR Vergilər Nazirliyi, Dövlət Gömrük Komitəsi, AR Səhiyyə Nazirliyi və digər aidiyyəti orqanların məlumatlarından, həmçinin müstəqil elmi-tədqiqat institutlarının bu sahədə apardıqları tədqiqatların nəticələrindən istifadə etməlidirlər. Bu məlumatlardan aşağıdakıları sadalamaq olar:

- narkotik, psixotrop və analogi maddələrin qanunsuz dövriyyəsi üzrə qeydə alınan cinayətlər, qeyri-qanuni istehsalla bağlı satış, göndərmə, əldə etmə, saxlama, daşınma, yenidən emal olunma ilə bağlı cinayətlər, eləcə də müsadirə edilmiş narkotik və psixotrop mallarının natura şəkilində miqdarları;
- iqtisadi cinayətlər (qanunsuz sahibkarlıq, qaçaqmalçılıq, müəllif və qarışıq hüquqların pozulması, cinayət nəticəsində ya da cinayət yolu ilə əldə edilən pul vəsaitlərin və digər əmlakın leqallaşdırılması (yuyulması), qiymətli metalların, daşların qanunsuz dövriyyəsi və s.)

Qeyri-qanuni fəaliyyətin ölçülməsi üçün istifadə edilən aşağıdakı əsas məlumat mənbələrini göstərmək olar:

- iş qüvvəsinin və digər ev təsərrüfatlarının statistik müayinələrinin məlumatları əsasında qeyri-leqal məşğulluq və qeyri-leqal bazarda mal və xidmətlərin alınmasına dair əldə edilmiş məlumatlar;
- hüquq-mühafizə orqanlarının məlumatları (məsələn, növləri üzrə qeydə alınmış cinayətlərin sayı, müxtəlif cinayətlərin qeydə alınması əmsalları);
- gömrük orqanlarının və sərhəd qoşunlarının dövlət sərhədinin pozulması, qaçaqmalçılıq, müsadirə edilmiş mallar barədə məlumatları;
- qeyri-qanuni fəaliyyətlə bağlı qeydiyyatda olanların və müalicə alanların (məsələn, narkomanların) sayı haqqında səhiyyə orqanlarının məlumatları;
- Mərkəzi Bank tərəfindən qeyri-leqal idxal və ixrac üzrə tədiyyə balansına edilən əlavə hesablamalar haqqında məlumatları. Bu cür hesablamaların məlumat bazası kimi ölkəyə gətirilən və çıxarılan valyutanın miqdarı, güzgü statistikasını və balans üsulları əsasında

müəyyən edilmiş qeyri-qanuni mal dövriyyəsi və qaçaqmalçılığa dair məlumatları və ekspert qiymətləndirmələrini istifadə etmək olar;

- qeyri-qanuni fəaliyyətin tədqiqatı ilə məşğul olan və onun xüsusi müşahidəsini aparan elmi-tədqiqat institutlarının qiymətləndirmələri;
- ictimai və xeyriyyə cəmiyyətlərinin qeyri-qanuni fəaliyyətlə bağlı informasiyaları;
- sığorta şirkətlərinin məlumatları, məsələn, avtomobil oğurluğu və onların dəyəri haqqında məlumatlar;
- qeyri-qanuni fəaliyyət mövcud olan hər-hansı sahə və sektor haqqında respondentlərin rəyinin öyrənilməsi əsasında əldə edilmiş məlumatlar;
- müxtəlif qeyri-rəsmi məlumatlar dövrü mətbuatdan, İnternetdən, televiziyaadan əldə etmək olar (bu məlumatlar qeyri-qanuni fəaliyyətin və pul axınlarının birbaşa qiymətləndirilməsinə imkan verməsə də, dolaylı məlumat mənbəyi kimi istifadə edilə bilər);
- başqa ölkələrdə qeyri-qanuni fəaliyyətin qiymətləndirilməsinə dair məlumatlar.

Hesablamaları aparmaq üçün bütün məlumat mənbələrini iki qrupa bölmək olar:

- bilavasitə qeyri-qanuni fəaliyyətin qiymətləndirilməsinə istiqamətləndirilmiş göstərici və meyarlarla təmin edilən mənbələr;
- ümumi vəziyyəti tamamlayan analitik - informasiya məlumatları mənbələri.

Qeyd etmək lazımdır ki, nazirlik və digər inzibati orqanlar, əsasən də hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən qeyri-qanuni fəaliyyət üzrə aparılan hesablamalar statistika orqanlarında aparılan hesablamalardan fərqlənə bilər və buna görə də, MHS-in məqsədləri üçün istifadə olunan inzibati məlumatlara müvafiq konseptual düzəlişlər edilməlidir. [28]

Konkret sahələrdə gizli iqtisadi fəaliyyətin göstəricilərinin müəyyən edilməsi üçün bu və ya digər konkret metodun seçilməsi sahə haqqında məlumatın əldə edilməsi xüsusiyyətindən və mənbəyindən, əlavə müayinələr aparılmasının mümkünlüyündən və çoxlu sayda digər amillərdən asılıdır. Buna görə də bütün sahələr üçün vahid və universal yanaşma təklif etmək mümkün

deyildir. Daha çox adekvat nəticələr verən metoddan istifadə etmək lazım gəlir. Təcrübə göstərir ki, hesabatların əldə edilmiş məlumatçılarını öz aralarında müqayisə etmək üçün, onları müxtəlif metodlarla bir-birindən asılı olmayaraq eyni zamanda tərtib etmək daha məqsədəuyğundur.

Deməli, həm gizli, həm də qeyri-qanuni istehsal fəaliyyəti makroiqtisadi göstəricilərin hesabatında uçota alınmalıdır. Bu göstəricilərin praktiki cəhətdən tərtib edilməsi kifayət qədər çətin və əsaslı qiymətləndirmələr birbaşa məlumat əsasında əldə edilə bilməz. Belə hallar qeyri-qanuni və ya gizli istehsalın müəyyən edilməsindən başlayır. Onların belə olma səbəbi ondan ibarətdir ki, istehsalçılar öz fəaliyyətlərini dövlət orqanlarından, o cümlədən statistikadan gizlədir. Bütün bunlarla yanaşı, bəzi məlumatlar dolayısı ilə də olsa əldə edilə bilər.

Beləliklə araşdırma göstərir ki, statistika təcrübəsində müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın miqyasını qiymətləndirərkən həm birbaşa, həm də dolayı metodlardan istifadə edilir. Bu zaman əsas məlumat mənbəyi kimi müntəzəm statistik hesabatlar çıxış edir. Müntəzəm statistik hesabatlar əsas statistika sisteminə xidmət edir və bu məlumatlar qiymətləndirilməyə bilməz.

Sahələr üzrə də müntəzəm statistik hesabat məlumatlarından istifadə zamanı ortaya çıxan problem ilkin məlumatların keyfiyyətinin təhlil edilməsidir. Onu da qeyd edək ki, təcrübədə hesabatlarda olan yanlış və dəqiq məlumatları fərqləndirmək xeyli çətin və çətin.

Azərbaycanda müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın göstəricilərinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan əsas məlumat mənbələri qeyri-rəsmi fəaliyyətin xüsusi çəkisinin yüksək olduğu sahələrdə aparılan xüsusi seçmə müayinələrin nəticələri hesab edilir. Məlumatların əldə edilməsi bilavasitə müşahidə əsasında və satıcıların sorğusu əsasında həyata keçirilir. Qeyri-rəsmi ticarət üzrə müşahidələr bir neçə ildir ki, aparılır və bu istiqamətdə müəyyən müsbət nəticələr əldə edilmişdir. Bununla yanaşı, qeyri-rəsmi istehsal

haqqında məlumatların əldə edilməsi üçün xüsusi müşahidələrdən və kənd təsərrüfatı müayinələrindən də geniş istifadə edilir. Lakin araşdırma göstərir ki, müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın qiymətləndirilməsi sahəsində müəyyən metodoloji çatışmazlıqlar vardır.

1.3. Gizli iqtisadiyyata səbəb olan əsas amillər və onların təhlili

Gizli iqtisadiyyatın səbəblərinin öyrənilməsi onun ümumi iqtisadiyyatdakı payını təxmin edilməsi və minimum səviyyəyə endirilməsi üçün vacib məsələdir. Müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın formalaşması və genişlənməsinə səbəb olan amillərin müəyyənləşdirilməsi cəmiyyətin sosial-iqtisadi və maliyyə xüsusiyyətlərinə bələd olmaqla və onların tam olaraq öyrənilməsi ilə mümkündür. Bu amillərin gizli iqtisadiyyat üzərindəki təsirləri, ölkələrin inkişaf səviyyəsi, iqtisadi sabitlik, makroiqtisadi göstəricilərlə bağlı

ölkədən ölkəyə dəyişdiyi kimi eyni zamanda ölkə daxilində müəyyən zaman kəsirlərində də fərqliliklər göstərə bilər. Gizli iqtisadiyyatın maliyyə, iqtisadi, siyasi, sosial, psixoloji, texnologiyanın inkişafı və hüquqi amillər kimi bir çox səbəbləri mövcuddur. İqtisadiyyatın az inkişaf etməsi, yüksək inflyasiya, iqtisadi siyasət, qeyri-sabitlik, böhranlar, rəsmi iqtisadiyyatda məşğulluğun və gəlirlərin məhdud olması və s kimi faktorlar gizli iqtisadiyyata təsir edən əsas amillər olaraq qarşımıza çıxmaqdadır.

İqtisadi amillər arasında bir çox faktorlar sadalaya bilərik ki, bunlara inkişaf səviyyəsi, iqtisadi qeyri-sabitlik, gəlirlərin qeyri-bərabər paylanması və adam başına düşən orta gəlirin aşağı olması və s. göstərə bilərik.

İqtisadi sabitlik qiymətlərin ümumi səviyyəsinin, məşğulluq faizi, istehsal səviyyəsi və digər iqtisadi göstəricilərin sabit olması və qəbul olunan aralıqda olmasıdır. İqtisadiyyatda kiçilmə və böhran vaxtlarında yaranan işsizlik ilə əsasən genişlənmə dövründə görülən inflyasiya gizli iqtisadiyyatı hərəkətə keçirən amillərdəndir. Gizli iqtisadiyyatın yüksək olduğu ölkələrdə ən önəmli iqtisadi problemlərdən biri inflyasiyadır. Inflyasiya zamanı vergi ödəyicilərinin “şişmiş” gəlirlərinin də vergiyə cəlb olunmasına səbəb olur və nəticə olaraq bəzi vergi ödəyiciləri gəlirlərini vergi orqanlarından gizlətməyə meyil edir. Müəssisələr öz gəlirlərini inflyasiyanın təsirindən qorumaq üçün inflyasiya mühasibatlığını tətbiq etməlidirlər ki, nəticə olaraq, onların real gəlirlərin ortaya çıxarda bilsin.

İnflyasiya səbəbi ilə gəlirləri azalan istehlakçılar və istehsalçılar gizli məşğulluq sahələrinə istiqamətlənirlər. Bu səbəblərlə də inflyasiya yüksək olan ölkələrdə gizli iqtisadiyyatın ölçüləri daha da böyükdür.

Az inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi göstəricilərə baxdıq görərik ki, olduqca ədalətsiz bir *gəlir bölgüsünü* görə bilərik. Milli gəlirdə aşağı paya sahib olan qruplar öz gəlirlərini artırmaq üçün gizli iqtisadiyyata yönələcəkdir. Əlavə iş tələbi ilə də əmək bazarlarına uşaqlar və qadınlarda daxil olacaqdır ki, bu da gizli məşğuluğu artırmış olacaqdır. Dövlətlərin də ən əsas məqsədlərindən biri

gəlirlərin ədalətli bölüşdürülməsi olmalıdır. Gizli iqtisadiyyat milli gəlirin ədalətli şəkildə bölgüsünə əngəl törədir. Ölkədə orta təbəqəli əhalinin az olması, aşağı və yüksək təbəqənin daha çox olması gizli iqtisadiyyatamüsbət təsir edən faktordur.

İqtisadi böhranlar zamanı işsiz kütlə rəsmi iqtisadiyyatda tapa bilmədiyi işləri gizli iqtisadiyyatda axtarmağa yönəlirlər. Müəssisələr də böhranın mənfi təsirlərindən yayınmaq üçün istehsalı gizli yollarla təmin etməyə çalışırlar və bununla da xərclərini azaltmağa səy göstərirlər. Gizli iqtisadiyyatda daha asan iş tapan işçilər aşağı gəlir qarşılığında işlədikləri üçün də istehsalçıların istehsal xərclərini azaltmış olurlar.

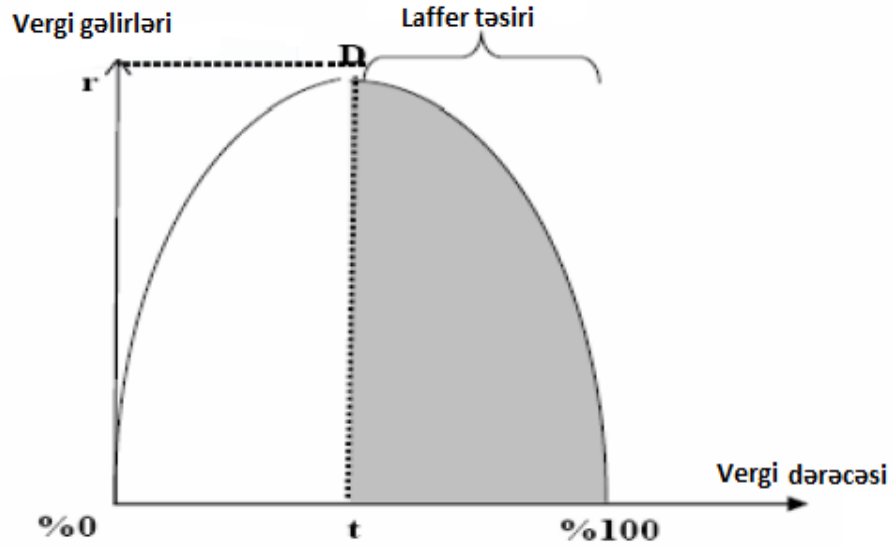
Nağd iqtisadiyyatın mövcudluğu da gizli iqtisadiyyata təsir edən əsas amillərdən sayılır. Ödənişlərin nağd pul ilə və ya barter vasitəsilə həyata keçirdikdə ortada ödənişsübutlar qalmır. Lakin plastik kartlarla həyata keçirilən ödənişlər gizli iqtisadiyyatla mübarizədə effektiv nəticələrə malikdir. İqtisadiyyatda pul və mal və xidmətlər olmaqla iki axın mövcuddur. İnkişaf etmiş ölkələrdə (İEO) vergi yoxlamaları pul vəsaitlərinin hərəkətini izləməklə həyata keçirilir, çünki pulun hərəkəti əsasən banklar üzərindən həyata keçir ki, bu da bank sistemində izlər buraxır və dolayısı olaraq, bu əməliyyatları müəyyənləşdirmək asanlaşır. Mal və xidmətlər isə iz buraxmazlar və bu hərəkətləri vaxtında müəyyən etmədikdə daha sonra müəyyən etmək mümkün olmur. İnkişaf etməmiş ölkələrdə mal və xidmətlərin hərəkətinə əsasən vergi təhlili aparılır, çünki bu ölkələrdə maliyyə sektoru inkişaf etməmişdir və nağd pul iqtisadiyyatı daha çox inkişaf etmişdir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə (İEOÖ) aqrar sektorun ÜDM-də payı tətbiq olunan iqtisadi siyasətlər, kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının azalması, qlobal böhran və digər səbəblərdən azalmasını müşahidə edə bilərik. Aqrar sektorda kiçilmə işsizliyin artmasına və insanların şəhərlərə axın etməsinə səbəb olur. Bu sektorda işləyənlər əsasən ixtisasız kadrlar olduqları üçün rəsmi

iqtisadiyyatda uçotdan kənar qala bilirlər və gizli iqtisadiyyatda məşğulluğun artmasına yol açırlar.

Maliyyə amillərinin təsiri. Vergi ilə bağlı problemlər gizli iqtisadiyyatı ortaya çıxartan amillərdəndir. Bank sisteminin zəif inkişaf etməsi və əhalinin etibar etməməsi, mühasibat və audit konsaltinq xidmətlərinin yetersizliyi və s. saymaq olar.

Gizli iqtisadiyyatın bir çox mənfi təsirləri var belə ki, vergi gəlirlərinin azalması dövlətin yeni vergilərin yaratmasına və ya mövcud vergiləri artırmasına səbəb olur. Artan vergilər isə gizli iqtisadiyyata yol açır. Vergi dərəcəsinin yüksək olması vergi ödəyənlərin gəlirlərini azaldır və iqtisadi-ticari fəaliyyətlərini məhdudlaşdırır ki, bu da iqtisadi fərdlərin vergidən yayımasına və gizli iqtisadiyyata yönlənməyə təşviq edir. Vergi dərəcəsini artması vergi gəlirlərini artırmaz, çünki vergi ödəyiciləri az vergi ödəməyi arzu edirlər. Gözlənilən vergi gəlir ilə reallaşan vergi gələri arasındakı fərq gizli iqtisadiyyata yönəlmiş mənbə qədərdir. Vergi dərəcəsi ilə gizli iqtisadiyyat arasında düz mütənasib əlaqə mövcudur. Vergi dərəcəsini artışı ilə bağlı yaranan təsirlər bir çox tədqiqatların mövzusu olmuşdur və bu mözuda ən çox adı çəkilən alim Artur Lafferdir. Aşağıda verilən “Laffer əyrisi” qrafikində bu nəzəriyyənin nəticələri ətraflı şəkildə A.Laffer tərəfindən izah edilmişdir.

Mənbə: Arthur B. Laffer, "The Laffer Curve: Past, Present and Future", Laffer Associates, Supply-Side Investment Research, 6 January 2004.

- 1) Laffer Əyrisinə görə vergi dərəcəsi 0% olduqda heç bir vergi gəlir yoxdur.
- 2) Vergi dərəcəsi 100% olduqda da heç bir istehsal olmayacaq və heç bir vergi gəliri də yaranmayacaq belə ki, heç kim yalnız vergi ödəmək üçün fəaliyyət göstərməz.
- 3) t vergi dərəcəsinə isə vergi gəlirləri (r) ən yüksək həddə (D) çatmış olur.

Vergidən yayınma hallarına təsir edən bir faktor vətəndaşların dövlətin vergi gəlirlərini hara və necə xərcləməsinə baxış bucağından formalaşır. Əgər dövlət layihələrində korrupsiya, yeyinti halları olarsa və beləliklə vergilərin düzgün xərclənmədiyini şübhəsi vətəndaşlarda formalaşar bu zaman vergiyə qarşı dirəniş yaranar. Bütün bunlarla yanaşı vergidən yayınma yolları zamana, iqtisadi və sosial siniflərə görə fərqli formalarda ola bilər. Misal üçün böyük iş adamları, iri bizneslər hüquqi yollarla vergidən yayındığı halda, kiçik və orta sahibkarlar birbaşa olaraq yayınmağa çalışırlar.

Sosial amillər gizli iqtisadiyyatın genişlənməsinə və miqyasına təsir edən önəmli faktorlardandır. Sosial amillərdən qaynaqlanan faktorlardan əhali artımı və strukturu, daxili və xarici miqrasiya, gəlir səviyyəsi, urbanizasiya və işsizlik kimi səbəbləri göstərə bilərik.

Əhalinin atım sürəti bildiyimiz kimi, iqtisadi böyümə sürətindən daha çoxdur və təbii olaraq müəyyən zaman içində işsizliyin artmasına səbəb olan faktordur. Bu vəziyyətdə isə əmək qabiliyyətli əhali daha aşağı əmək haqqı ilə, sosial sığortasız, əlverişsiz iş mühitində və ağır şərtlərlə işləməyə hazır olur. Aşağı gəlirlə yaşaya bilməyən əhali əlavə iş yerlərində işləməyə məcbur olurlar ki, bunun üçün də gizli iqtisadiyyatda əlavə fəaliyyət göstərirlər.

Əhalinin təhsil səviyyəsi ilə gizli iqtisadiyyat arasında müsbət bir əlaqə vardır ki, təhsil səviyyəsi yüksək olan cəmiyyətlərdə gizli iqtisadiyyata meyil daha aşağı olur və vergi mədəniyyəti belə cəmiyyətlərdə yüksək olur.

Əxlaq normaları aşınmış cəmiyyətlərdə narkotik, qanunsuz qumar, fahişəlik, qaçaqmalçılıq və digər qeyri-qanuni gizli iqtisadi fəaliyyətlər artmış olacaq.

Gəlir səviyyəsi artan vergi ödəyiciləri vergi haqqında qanunlar üzrə peşəkar olan maliyyə məsləhətçilərin bilik və təcrübəsindən yararlanma bilmələri gəlirlərini daha az göstərə bilmələrinə kömək olur, lakin gəlir səviyyəsi aşağı olan təbəqə bu xidmətlərdən istifadə edə bilmirlər. Gəlir səviyyəsi ilə vergidən yayınma arasında bağlılığın olması haqqında aparılan empirik tədqiqatlar göstərmişdir ki, gəlir artdıqca vergidən yayınma istəyi də artır, nəticə olaraq isə deyə bilərik ki, gəlir səviyyəsi ilə vergidən yayınma halları arasında pozitiv bir əlaqə vardır.

Korrupsiya və rüşvət gizli iqtisadiyyata təkan verən başlıca ünsürlərdəndir. Qarışıq bürokratiyanın höküm sürdüyü ölkələrdə müxtəlif şəxslər bu əngəli aşmaq üçün rüşvətə əl atırlar. Korrupsiyanın höküm sürdüyü iqtisadiyyatlarda haqsız rəqabətin də yaranması ilə sahibkarlıq və biznes fəaliyyətini olduqca məmfi təsir edir. Məmur himayəçiliyi və yüksək təbəqələrin formalaşdırdığı monopoliya biznes və sahibkarlıq mühitinin inkaşafına mane törədir, buda gizli iqtisadi fəaliyyətlərin artmasına səbəb olur. Bu kimi amillərin höküm etdiyi ölkələrdə vergi gəlirləri ilə iqtisadiyyatı dirçəltmək müşkül məsələdir.

Korrupsiya və ədalətsiz gəlir bölgüsü olan ölkələrdə vergi əxlaqını formalaşdırmaq çox çətindir. Nəticə olaraq bu kimi mənfiliklər vətəndaşların

dövlət orqanlarına, hakimiyyətə olan inamını zədələyərək iqtisadi, siyasi, sosial inkişafı təxrib edir.

Psixoloji amillər də gizli iqtisadiyyat təsir edən amillərdəndir ki, insanların hobbi olaraq gördükləri işlərdən həzz almaları, “qonşudan qalma geri” prinsipi, cəmiyyətdə sosial statusu və özünü sübut etmə kimi faktorlar yer alır.

İnsanlar hobbi olaraq müəyyən gizli iqtisadi fəaliyyətlər görürlər, məsələn, öz əl qabiliyyətlərindən istifadə edərək müxtəlif əl işləri hazırlayıb satırlar və bundan zövq də alırlar.

İnsanlar digərlərinin gizli iqtisadi fəaliyyətlərini gördükdə onlarda da cəsarət yaranır ki, onlarda bu fəaliyyətlərə can atmış olurlar. Aparılan bir araşdırmaya görə vergidən yayınan şəxslərlə əlaqəsi olanlar fərdlər olmayanlara nisbətən daha çox vergidən yayınmağa meyilli olurlar.

Fərdlərin cəmiyyətdə öz statuslarını yüksəltmək, özlərini təsdiq etmək istəklərini həyata keçirməyi qanuni fəaliyyət yolları ilə məhdudlaşdığından onları gizli iqtisadi fəaliyyətə sürükləyir.

Texnoloji amillər müasir dövrümüzdə gizli iqtisadiyyata sürətli böyümə imkanları vermişdir. İnternetin sürətli inkişafı onun imkanlarını daha da artırmışdır. Digər sahələr kimi internetin də gizli, hamının bilmədiyi “Deep Web” adlanan sahəsi mövcudur ki, bura girilməsi qadağan olunmuş sahədir və bu saytlara adi axtarış motorları ilə çatmaq qeyri-mümkündür. “Deep Web”ə daxil olan saytlar ümumi saytların 90%-i təşkil edir ki, buda internetdə olan məlumatlardan 400-500 dəfə çoxdur. “Deep Web”-dən əsasən killərlər, silah, narkotik, insan alveri ilə məşğul olanlar, mərc oyunlarının təşkilatçıları və s. şəxslər istifadə edirlər. Burada geniş yayılmış ödəniş üsulları kriptovalyutalardır ki, bunlarında ən geniş yayılanı “Bitcoin”-dir. Bitcoin sahiblərinin anonim olması kriminal aləmin və kölgə iqtisadiyyatının iştirakçılarının böyük marağına səbəb olmuşdur. Tranzaksiyaların tam anonimliyi təmin olunan ödəniş sistemi satışı, insan alveri, silah və çirkli pulların yuyulmasına zəmin yaradır. Bu səbəbdən 2013-cü ilin may ayında ABŞ-ın Milli Təhlükəsizlik

Departamenti ödəniş sistemində bitcoinlərdən istifadə edilməsinə qadağa qoyaraq bitcoini çirkli pulların yuyulmasında əsas maliyyə aləti olduğunu iddia etmişdir. [27]

Bu tədqiqatda müxtəlif ədəbiyyatlardan, beynəlxalq qiymətləndirmələrdən və rəsmi statistik bazalardan istifadə edərək aparılan təhlillər Azərbaycanda gizli iqtisadiyyata təsir edən müxtəlif amilləri ortaya çıxartmışdır. Aşağıdakı amillər Azərbaycanda gizli iqtisadiyyatın inkişaf etməsinin əsas səbəblərindəndir:

a) İqtisadi-institusional amillər:

- Tarixən aqrar ölkə olduğumuza baxmayaraq bu sahənin inkişaf etməməsi
- Məşğulluq problemləri və gizli məşğulluğun yüksək olması
- Mövcud iqtisadi inkişaf səviyyəsi
- Sosial ödənişlər və vergi yükünün nisbətən yüksək olması
- Əsas institusional parametrlərin İEÖ-nin səviyyəsinə çatmaması
- Xarici iqtisadi tərəfdaşların yüksək gizli iqtisadi əlaqələrə malik olması
- Nağd iqtisadiyyatın kök salması
- Qeyri-neft sektorunun zəif inkişafı

b) Sosial amillər:

- Bir milyondan çox məcburi köçkün və qaçırıqların mövcudluğu
- Regionların inkişaf etməməsi nəticəsində rayonlardan Bakı şəhərinə insanların axın etməsi

c) Psixoloji amillər:

- Milli mentalitet
- Qeyri-rəsmi hobbi fəaliyyətlərindən məmnunluq hissi
- Əsasən yaşlı nəslin nağd pul vərdişləri

II Fəsil

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA VƏ DÜNYA ÖLKƏLƏRİNDƏ

GİZLİ İQTİSADİYYATIN STATİSTİK TƏHLİLİ

2.1. Azərbaycan Respublikasında gizli iqtisadiyyatın həcmi və onun dinamikasının təhlili

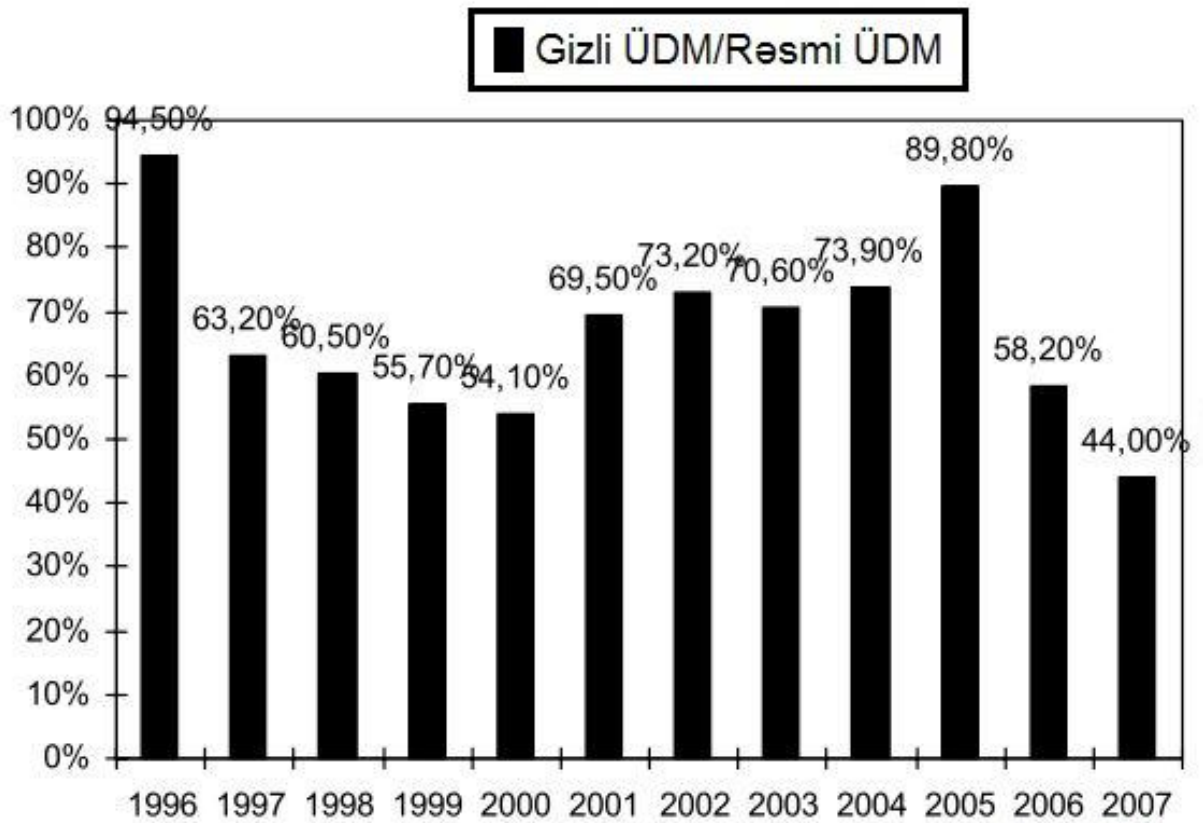
Azərbaycan Respublikasında müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın qiymətləndirilməsinə və alınan nəticələri rəsmi makroiqtisadi göstəricilərə əlavə edilməsi prosesinə 1998-ci ildən Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi başlamışdır. Və müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsinin kefiyyətini artırmaq məqsədi ilə də Dövlət Statistika Komitəsi daxilində xüsusi bölmə yaradılmışdır. Azərbaycanda gizli iqtisadiyyatın təhlili ilə bağlı aparılan tədqiqatlara baxdıqda görürük ki, daha çox bu sahədə görkəmli tədqiqatçılar olmuşdurlar ki, onlar da tədqiqatlarını əsasən dolayı metodlarla aparmışlar və 1989-2007-ci illəri əhatə etmişdir. Azərbaycanda gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsini müxtəlif qurumlar və tədqiqatçılar aparmağa çalışmışdılar. Müxtəlif dövrlərdə xarici tədqiqatçılardan avstraliyalı professor Fridrix Şneyder, M.Lako, Y.Eylat və C.Zinnes və s., yerli tədqiqatçılardan isə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin müəllimi, fəlsəfə doktoru Elşən Bağırzadə və qeyri-hökumət təşkilatı olan “Himayədar” Azərbaycanın Neft Sənayesi üzrə İnformasiya və Resurs Mərkəzi gizli iqtisadiyyatın müxtəlif metodlarla kəmiyyət qiymətləndirməsini aparmışlar. Azərbaycanda gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirilməsi aşağıdakı **Cədvəl 2.1**-də ətraflı şəkildə verilmişdir.

Azərbaycan gizli iqtisadiyyatının kəmiyyət qiymətləndirmələri

Cədvəl 2.1

Tədqiqatçı və tarix	Gizli iqtisadiyyata yanaşması	Qiymətləndirmə Metodu	Əhatə etdiyi il	Nəticəsi (Rəsmi ÜDM-də payı)
KAUFMANN, D., KALIBERDA, C., 1996	Fiziki və ya hüquqi şəxslər tərəfindən bəyan edilməyən və nəticədə qeydə alınmayan əlavə edilmiş dəyər	Məcmu elektrik istehlakı (Kaufmann-Kaliberda)	1989	12%
			1990	21,9%
			1991	22,7%
			1992	39,2%
			1993	51,2%
1994	58,0%			
JOHNSON S. KAUFMANN D. SHLEIFER A. 1997	Dövlət statistika idarəsinə bəyan edilməyən fəaliyyətlər	Məcmu elektrik istehlakı (Kaufmann-Kaliberda)	1995	60,6%
LACKO M. 1999	Tam aydın deyil	Ev təsərrüfatı elektrik istehlakı metodu (Maria Lacko)	1991	31,2%
			1992	43,9%
			1993	47,9%
			1994	50,5%
			1995	47,6%
EILAT Y. ZINNES C. 2000	Qeyri-leqal, vergidən yayınan, statistik hesabatlardan kənar qalan fəaliyyətlərin məcmusu	Modifikasiya edilmiş məcmu elektrik istehlakı metodu	1995	103%
			1996	101%
			1997	99%
SCHNEIDER F. 2006	Qanunla qadağan olunmayan və bazar üçün istehsal olunan, lakin müxtəlif səbəblərdən məqsədli şəkildə müvafiq dövlət oqranlarından gizlədilən bütün istehsal fəaliyyəti	Modelləşdirmə və nağd pula tələb metodu	1999/2000	60,6%
			2001/2002	61,1%
			2002/2003	61,3%
			2003/2004	60,8%
			2004/2005	59,4%
"Himayədar" QHT 2003	Statistikadan və vergi orqanlarından gizlədilmiş leqal və qeyri-leqal bütün fəaliyyət növlərindən əldə edilmiş, bəyan edilməmiş gəlirləri əks etdirən sektor	Modelləşdirmə və nağd pula tələb metodu	1995	92,4%
			1996	93,3%
			1997	80,6%
			1998	79,3%
			1999	86,1%
			2000	76,5%
			2001	94,3%
2002	85,2%			
Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi 1998-2006	Müxtəlif səbəblərdən rəsmi statistikadan kənar qalmış iqtisadi fəaliyyət və əməliyyatlar	Struktur metod	2003	22-23%
			2004	18-20%
			2005	18,0%
			2006	18-20%

Qeyd olunan Azərbaycan üçün gizli iqtisadiyyat haqqında hesablamalar düşünürük ki, Azərbaycan reallıqlarını tam əhatəli nəzərə alınmışdır. Fikrimizcə daha real nəticələr ölkəmizin iqtisadi reallığını maksimum nəzərə alaraq Qutman və Tanzi metodlarla qiymətləndirməyə çalışan Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin müəllimi, tədqiqatçı, iqtisadçı Elşən Bağırzadənin hesablamalarına və əlbəttə ki, rəsmi nəticələr kimi Dövlət Statistika komitəsinin hesablamaların statistik təhlilinə diqqət çəkmək istərdik. Elşən Bağırzadənin Tanzi metodu ilə E-views 5.1 proqram paketində hesablamalarının nəticələri aşağıdakı **Qrafik 2.1-də** verilmişdir:

Qrafik 2.1

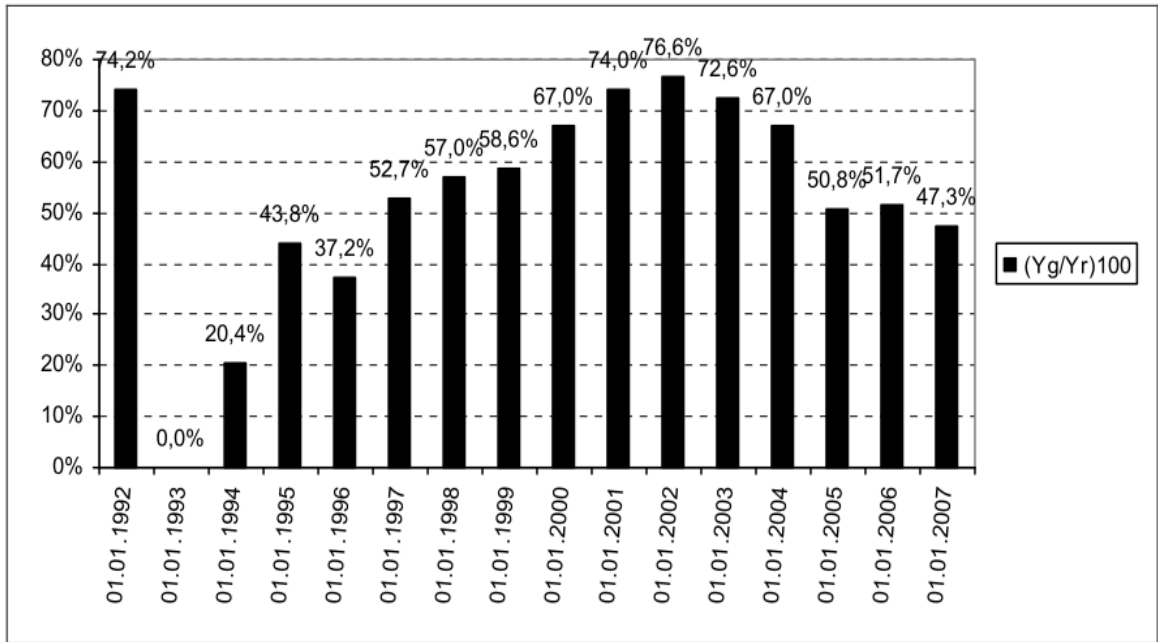
Qrafikdən aydın olur ki, 1996-cı ildə 94,5% ən yüksək səviyyədə, 2007-ci ildə isə minimum səviyyədə, yəni 44,0% olmuşdur. Əlbəttə ki, bu nəticələr yüz faizlik həqiqəti əks etdirə bilməz və bunu metodun yetərsizliyi ilə də asanlıqla izah etmək olar. Lakin tədqiqatçının rəsmi mənbə kimi Mərkəzi Bankın statistik göstəricilərindən və Azərbaycan iqtisadiyyatına bir iqtisadçı kimi də yaxından bələd olması alınan nəticələrin reallığa daha yaxın hesab etmək olar.

Qutman metodu ilə qiymətləndirmə zamanı Elşən Bağırzadə baza ilinə əsasən iki variantda hesablamalar aparmışdır. 1991-2006-cı illər üzrə illik və aylıq $k = \frac{c}{d}$ nisbəti hesablanmış və təhlil nəticəsində məlum olmuşdur ki, Azərbaycanda K-nın minimum səviyyəsi 1992-ci ildə 0,8 olmuşdur.

Birinci variantda baza ili kimi 1992-ci ili, $K_0=0,80$ götürmüşdür və aşağıda **Qrafik 2.2**-də təhlilin nəticələri verilmişdir.

Qrafik 2.2

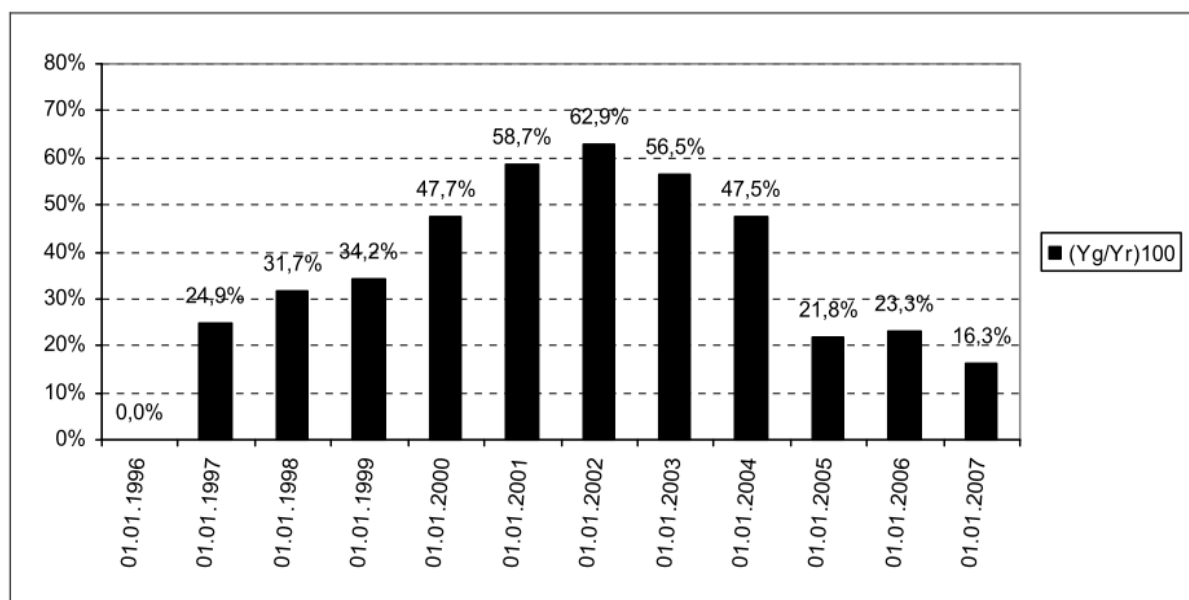
Gutmann metoduna görə Azərbaycan gizli iqtisadiyyatının həcmi

Mənbə: Elşən Bağırzadə I variant: $k_0=0,80$; "baza ili"=1992

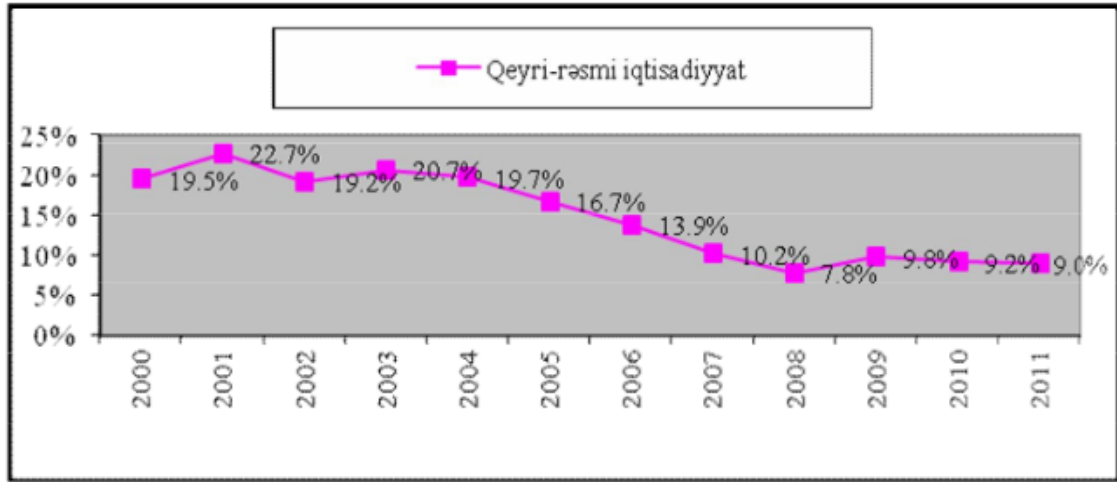
Qrafik 2.2-də gördüyümüz kimi Azərbaycanda müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın həcmi 2003-cü ilədək artan istiqamətdə inkişaf etmiş, sonra isə tədricən azalma müşahidə olunmuşdur.

İkinci variantda 1995-2006-cı il üzrə baza ili kimi 1995-ci il və $K_0=1,86$ qəbul edilərək hesablanmışdır. 1995-ci ildən olaraq iqtisadi artımla paralel şəkildə struktur dəyişikliklər aparılmış və makroiqtisadi sabitlik əldə olunmuşdur ki, bu da bizə tutarlı əsas ola bilər. Qrafik 2.3-dən də müşahidə etdiyimiz kimi ikinci variantda daha aşağı nəticələr əldə olunmuşdur. Gizli iqtisadiyyatın səviyyəsi 2002-ci ilə qədər artmış, daha sonra isə azalma tendensiyası göstərmişdir. Və gördüyümüz kimi 2002-ci ildə səviyyə ən yüksək həddə, yəni 62,9% olmuş, 2006-cı ildə isə 16,3%-ə kimi düşmüşdür. Ümumilikdə deyə bilərik ki, ikinci variantdakı nəticələr Dövlət Statistika Komitəsinin və professor Fridrix Şneyderin hesablamalarına yaxın olmuşdur. Nəticələr ətraflı şəkildə aşağıda Qrafik 2.3-də göstərilmişdir.

Qrafik 2.3**Gutmann metoduna görə Azərbaycan gizli iqtisadiyyatının miqyası****II variant: 1995-2006-ci illər üzrə, ko=1,86, “baza ili”=1995****Mənbə: Elşən Bağırzadə**

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi də BMT-nin müvafiq standartlarından irəli gələrək, hər il olduğu kimi müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın həcmi qiymətləndirir. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi statistik qiymətləndirmə zamanı gizli iqtisadiyyatın kriminal sahəsini və həmçinin də neft sektorunda informal iqtisadiyyatın olmadığını qəbul edərək kəmiyyət qiymətləndirməsi aparır. Aşağıdakı **Qrafik 2.4-də** Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin informal iqtisadiyyatın statistik təhlili bağlı kəmiyyət qiymətləndirilməsinin 2000-2011-ci illər üzrə nəticələri açıqlanmışdır. Gördüyümüz kimi qrafikdən də aydın olur ki, Azərbaycanda informal iqtisadiyyatın həcmi 2000-ci ildə 19,5% olmuş, sonra isə 2001-ci ildə maksimum səviyyəyə çatmışdır, sonrakı illərdə isə tədricən azalma meyli göstərək 2011-ci ildə minimum səviyyəyə qədər, yəni 9,0%-ə düşmüşdür.

Qrafik 2.4

DSK-nın Azərbaycan qeyri-rəsmi iqtisadiyyatı üzrə kəmiyyət qiymətləndirmələrinin nəticələri (rəsmi ÜDM-də payı)

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2012

Aşağıda verilən Cədvəl 2.2-də Azərbaycanda 2001-2011-ci illərdə gizli iqtisadiyyatın nisbi həcmindəki dəyişmələr verilmişdir.

Cədvəl 2.2

Azərbaycanda qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın nisbi səviyyəsindəki (rəsmi ÜDM-də payı) dəyişmələrin müxtəlif metodlarla əldə edilən nəticələri

Metodlar	Müəlliflər	2001-2007	2001-2011
Birbaşa metodlar	DSK	-13,5	-13,7
MIMIC	F. Şneyder	-8,3	-
Nağd pul nisbəti və ya Qutman	E.Bağırzadə	-30	-13,8
Nağd pula tələb və ya Tanzi	E.Bağırzadə	-25,5	-

Mənbə: Fridrix Şneyder , DSK və **Eİşən Bağırzadə**

Araşdırma çərçivəsində təhlil etdiyimiz müxtəlif metodlarla aparılan hesablamalara diqqət yetirsək, baxmayaraq ki, nəticələr kəskin fərqlənsələr də Azərbaycanda gizli iqtisadiyyatın nisbi həcmi 1990-cı illərlə müqayisədə 2000-ci illərdə daha aşağı meyilli olmuşdur.

2.2. Bir sıra dünya ölkələrində gizli iqtisadiyyatın ölkə iqtisadiyyatında payı və onun dinamikası

Tədqiqatımızda dünya miqyasında bütün ölkələrin iqtisadi məlumatlarının tam şəkildə əlçatan olmaması ilə əlaqədar olaraq əsasən iqtisadi məlumatları asan əldə olunan ölkələr seçilmiş və İnkişaf Etmiş Ölkələr (İEÖ), Keçid iqtisadiyyatlı ölkələr və İnkişaf Etməkdə Olan Ölkələr (İEOÖ) olaraq üç başlıq altında qeyd edilmişdir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə gizli iqtisadiyyat. İEÖ-də də gizli iqtisadiyyatın ciddi miqyasda böyük olduğu qəbul edilir, lakin bu ölkələrdə gizli iqtisadiyyatın həcmi İEOÖ-də və keçid iqtisadiyyata malik ölkələrlə müqayisədə daha aşağı səviyyədədir. Gizli iqtisadiyyatın həcmi İEÖ-də ÜDM-in 8%-i ilə 30% arasında müəyyən edilmişdir.[34]

Amerika Birləşmiş Ştatlarında gizli iqtisadiyyatla bağlı tədqiqatlar ilkin olaraq Cagan tərəfindən aparılmışdır(1958). Sonralar isə Caganın metodunu Qutman, Tanzi və Feige inkişaf etdirmişdirlər. 1977-ci ildə Feige ABŞ-da gizli iqtisadiyyatı hesablayarkən onun metodunun əsasın Fişerin bərabərliyi təşkil etmişdir ($MV=PT$, $Gizli\ iqtisadiyyat=MV-PT$). Buna görə də Feige 1976-cı ildə gizli iqtisadiyyatın həcmi 19,1% tapdığı halda, 1978-ci ildə 26,6% hesablamışdır. Qutman da 1979-cu ildə apardığı araşdırmalarda 1976-cı ilin məlumatlarından istifadə edərək ABŞ-da gizli iqtisadiyyatın həcmi milli gəlirin 10%-ni təşkil etdiyini hesablamışdır, lakin 1981-ci ilin məlumatlarına əsasən apardığı hesablamalarda isə gizli iqtisadiyyatın ÜDM-in 14-15%-i olduğunu müəyyənləşdirmişdir. Tanzi isə öz hesablamalarında 1980-ci ildə 4,5% həmsində gizli iqtisadiyyatın olduğunu söyləmişdir.

ABŞ üçün müxtəlif metodlarla gizli iqtisadiyyatın hesablanması illə bağlı təxminlər CƏDVƏL 2.3-də verilmişdir.

Tədqiqatçı	Tarix	Gizli iqtisadiyyatın həcmi (%)	Metodlar
Gutmann	1976	10	Sadə Nağd Pul Nisbəti
Gutmann	1993	14	İnkişaf etdirilmiş Nağd Pul Nisbəti
Tanzi	1980	6,1	Ekonometrik metod
Zilberfarb	1986	11	Ekonometrik metod
Simon və Witte	1980	6-11	Birbasa metod
O'Neill	1981	6,5	-----
McCrohan və Smith	1981	11	Anket üsulu
Feige	1978	26,6	Məcmu sövdələşmələrin həcmi
Feige	1982	49	Məcmu sövdələşmələrin həcmi
Porter və Bayer	1982	27,1	Sadə Monetar Nisbət
Porter və Bayer	1981	56,9	İnkişaf etdirilmiş Monetar Nisbət
Porter və Bayer	1982	67,7	Məcmu sövdələşmələrin həcmi
Smith və digərləri	1981	1,5	Anket üsulu
Lacko	1990	10,5	Elektrik İstehlakı metodu
Johnson və digərləri	1990–1993	13,9	Pul Tələbi Metodu
Schneider və Enste	1990–1993	8,2	Pul Tələbi Metodu
Paglin	1992	8	Anket üsulu
Schneider	2000	8,7	MIMIC metodu
Schneider	2002	8,7	MIMIC metodu
Schneider	2003	8,7	MIMIC metodu

Mənbə: Feige (1977), Ilgın (1999), Paglin (1994), Johnson və digərləri (1998), Schneider və Enste (2000) və Schneider (2005)

İngiltərədə gizli iqtisadiyyatla bağlı araşdırmalar Dilot və Morris tərəfindən 1981-ci ildə ev təsərrüfatlarının tədqiq etməklə gizli iqtisadiyyatın həcmi təxmin etməyə çalışmışlar. Əgər bir ailə gəlirlərinin 20%-dən artığını xərcləyərsə bu ailənin uçotdan kənar qeyri-rəsmi gəlirlərinin olduğu qəbul edilir. Buna görə də gizli iqtisadiyyatın həcmi 1977-ci ildə ÜDM-in 2,3%-3% arasında olduğu təxmin edilmişdir. Lakin Dilot və Morrisin tədqiqatlarında ailələrin 30%-i gəlirləri haqqında informasiya verməmişdir. Mathews isə hesablamalarında 1973-cü ili baza kimi götürərək işsizlik və gəlir vergisi göstəricilərindən istifadə edərək gizli iqtisadiyyatın həcmi 1979-cu il üçün

3% ilə 10,9% arasında müəyyən etmişdir.(Ohiggins 1989) Feige isə məcmu sövdələşmələr metodu ilə 1979-cu ildə gizli iqtisadiyyatın ÜDM-in 14,5%-i səviyyəsində təxmin etmişdir.

Cədvəl 2.4-də İngiltərə üçün müxtəlif hesablamalar göstərilmişdir.

İngiltərədə Gizli iqtisadiyyatın həcmi

Cədvəl 2.4

Tədqiqatçılar	Tarix	Gizli İqtisadiyyatın həcmi(%)	Metodlar
Dilnot və Morris	1977	2 - 3	Ev təsərrüfatı istehlakı anketi
Dilnot və Morris	1981	3	ÜDM metodu
Macafee	1977	4,5	ÜDM metodu
Macafee	1982	1,5	ÜDM metodu
Mathews	1978	7,8	-----
Mathews	1981	15,9	-----
Feige	1979	14,5	Məcmu sövdələşmə həcmi
Bhattacharyya	1960	3,8	Ekonometrik metod
Bhattacharyya	1984	7,6	Ekonometrik metod
Schneider və Enste	1990	13,1	Elektrik istehlakı metodu
Schneider və Enste	1990–1993	11,2	Pul Tələbi Metodu
Johnson və digərləri	1990–1993	7,2	Pul Tələbi Metodu
Mathews	1979	3–10,9	Pul Tələbi Metodu
Schneider	2000	12,7	MIMIC
Schneider	2002	12,5	MIMIC
Schneider	2003	12,3	MIMIC

Mənbə: Feige (1981), O'Higgins, (1989), Johnson və digərləri (1998), Ilgın və (1999), Schneider və Enste (2000) və Schneider (2005)

İtaliyada böyük miqyasda gizli iqtisadiyyatın varlığı 1970-ci illərdən etibarən italyanların yaşamına təsir etməkdədir. 1990-cı illərdə aparılan "Təmiz əllər" əməliyyatı ilə qeyri-qanuni fəaliyyətin mənbəyi olan mafiya sisteminə böyük zərbə vurulmuşdur.

İtaliya Beynəlxalq Statistika İnstitutunun (İSTAT) məlumatları və Tanzi metodundan istifadə edən Bovi 1980-1997-ci illəri əhatə edən hesablamalarında İtaliyada gizli iqtisadiyyatın həcmi 21,2%-22,6% səviyyəsində təxmin etmişdir(Bovi 2004). Kontini isə gizli iqtisadiyyatı

ölçmək üçün məşğulluq metodundan istifadə etmişdir. Kontini gizli məşğulluğun ümumi məşğullağa nisbətini 1976-cı ildə 8,9% və 1977-ci ildə isə 9,8% səviyyəsində qeyd etmişdir.

İtaliya üçün gizli iqtisadiyyatın həcmi barəsində Cədvəl 2.5-də ətraflı verilmişdir.

İtaliyada Gizli İqtisadiyyatın həcmi **Cədvəl 2.5**

Tədqiqatçılar	Tarix	Gizli iqtisadiyyatın həcmi(%)	Metodlar
Contini	1977	9,8	Məşğulluq metodu
Martino	1975	25 – 35	Anket üsulu
Saba	1978	30	Monetar metod
Gaetani və D'arogana	1980	10 – 20	Məşğulluq metodu
Schneider və Enste	1990	19,6	Elektrik istehlakı metodu
Schneider və Enste	1990–1993	24	Pul Tələbi metodu
Johnson və digərləri	1990–1993	20,4	Pul Tələbi metodu
Bovi	1980–1997	21,2 – 22,6	Ekonometrik metod
Schneider	2000	27,1	MIMIC metodu
Schneider	2002	27,0	MIMIC metodu
Schneider	2003	26,2	MIMIC metodu

Mənbə: Contini (1989), Johnson və digərləri (1998), Ilgın (1999), Schneider və Enste (2000), Bovi (2004) və Schneider (2005)

Almaniyada gizli iqtisadiyyatın qiymətləndirməsini Kirchgassner 1955-1980-ci illərdə Tanzi metodu ilə ölçməyə çalışmışdır. O, 1960-cı ildə gizli iqtisadiyyatın həcmi 0,1%-lə 1,4% arasında olduğunu hesablamışdır, 1980-ci il üçün isə 8,6%-14,6% arasında olmuşdur. Daha sonralar isə müxtəlif metodlarla Broesterhauizen, Langfeldt, Şneyder, Enste, Mummert, Conson və digərləri Almaniya üçün gizli iqtisadiyyatı qiymətləndirməyə çalışmışdır.

Cədvəl 2.6-da Almaniya üçün gizli iqtisadiyyatın ölçüləri ilə bağlı bəzi hesablamalar verilmişdir.

Almaniyada Gizli İqtisadiyyatın həcmi

Cədvəl 2.6

Tədqiqatçılar	Tarix	Gizli iqtisadiyyatın həcmi (%)	Metodlar
Broesterhuizen	1974	4,8	ÜDM metodu
Broesterhuizen	1978	37,5	Məşğulluq metodu
Broesterhuizen	1980	27,5	Məcmu sövdələşmələrin həcmi
Kirchgassner	1980	8.6–14.6	Tanzi metodu
Langfeldt	1980	3,7	Pul Tələbi metodu
Schneider və Enste	1990	14,6	Elektrik istehlakı metodu
Schneider və Enste	1990–1993	12,5	Pul Tələbi metodu
Johnson və digərləri	1990–1993	10,5	Pul Tələbi metodu
Mummert və Schneider	1980–1997	16,5	Pul Tələbi metodu
Schneider	2000	16,0	MIMIC metodu
Schneider	2002	16,3	MIMIC metodu
Schneider	2003	16,8	MIMIC metodu

Mənbə: Kirchgassner (1983), Langfeldt (1989), Ilgın (1999), Schneider və Enste (2000), Johnson və digərləri (1998), Mummert və Schneider (2002) və Schneider (2005)

Kanadada gizli iqtisadi fəaliyyətlər iqtisadiyyata mənfi təsirlər göstərməklə mübahisələrə səbəb olmaqdadır. Kanadada gizli iqtisadiyyata mübarizə üçün ədalətli və bərabər vergi sisteminin olması söylənilmişdir. Either milli hesablardakı gəlir və xərclərdən yaranan fərqdən istifadə edərək 1969-1980-ci illərdə gizli iqtisadiyyatı qiymətləndirməyə çalışmışdır. O, 1969-cu il üçün 29,4%, 1975-ci il üçün 19,6% və 1980-ci il üçün isə 15,5% həcmidə qiymətləndirmə aparmışdır. Berger isə gizli iqtisadiyyatı sənədləşdirilməmiş və uçota alınmamış fəaliyyətlər olaraq qəbul edib və bu

istiqamətdə yola çıxaraq gəlir və xərc lərdən istifadə edərək Kanadada 1981-ci il üçün gizli iqtisadiyyatın həcmi 3,5% səviyyəsində ölçmüşdür. Sonralar isə Mirus və digərləri müxtəlif metodlarla gizli iqtisadiyyatı hesablamağa çalışmışdılar.

Kanada üçün gizli iqtisadiyyatın həcmi qiymətləndirmək üçün aparılan bəzi tədqiqatlar Cədvəl 2.7-də verilmişdir.

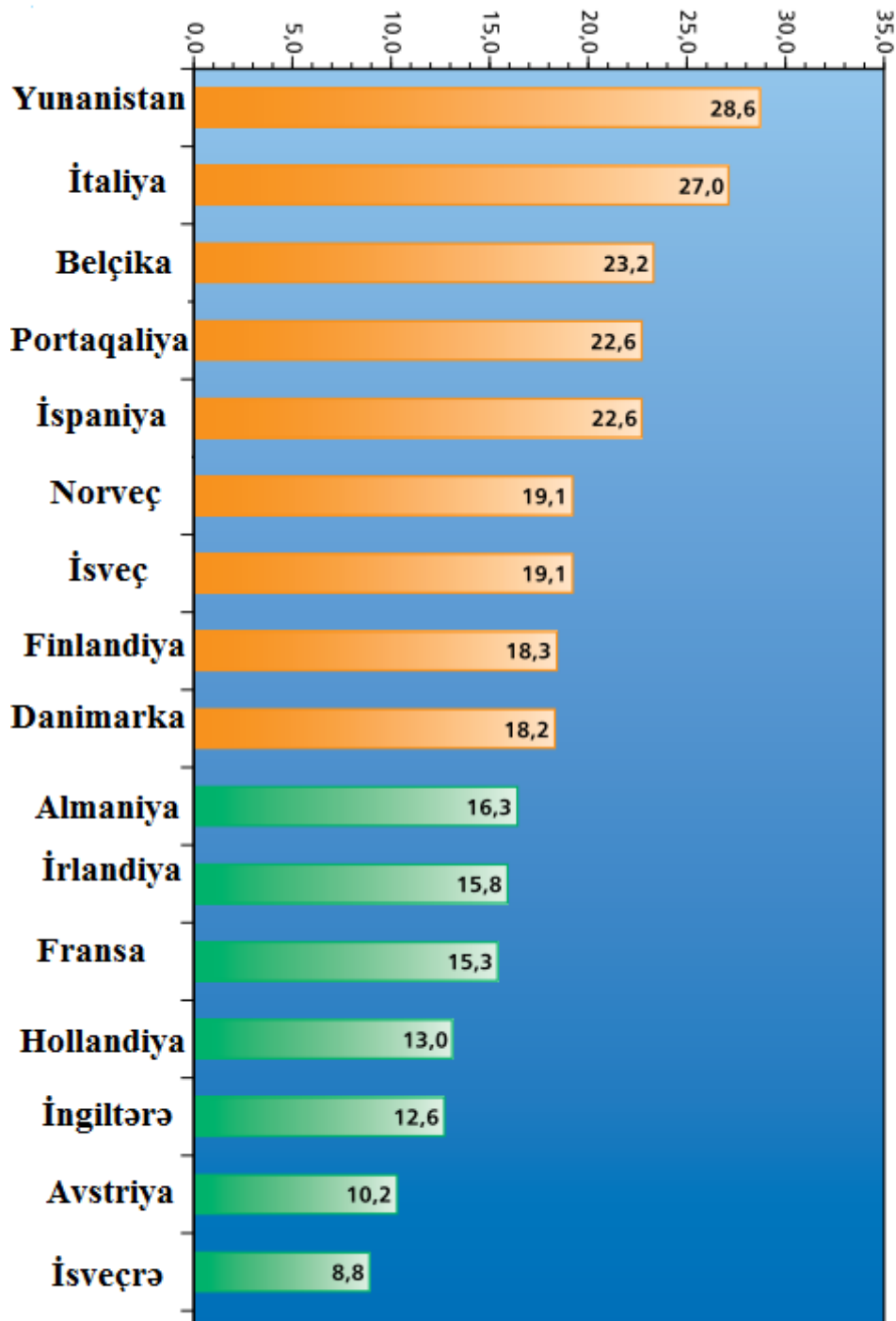
Kanadada Gizli İqtisadiyyatın həcmi **Cədvəl 2.7**

Tədqiqatçılar	Tarix	Gizli iqtisadiyyatın həcmi(%)	Metodlar
Mirus vəSmith	1990	29,7	Sadə Nağd Pul Nisbəti
Mirus vəSmith	1984	23,9	Məcmu mübadilə həcmi
Mirus vəSmith	1990	14,6	Ekonometrik metod
Mirus	1980	14,1	İnkişaf etdirilmiş Nağd Pul Nisbəti
Berger	1981	3,5	Anket metodu
Ethier	1981	5,9	Ekonometrik metod
Fortin və digərləri	1986	1,4	Anket metodu
Karoleff və digərləri	1984	19,3	Sadə Nağd Pul Nisbəti
Karoleff və digərləri	1990	21,6	İnkişaf etdirilmiş Nağd Pul Nisbəti
Karoleff və digərləri	1990	14,6	Ekonometrik metod
Pouftis	1990	7,4–13	İnkişaf etdirilmiş Nağd Pul Nisbəti
Spiro	1993	8–11	İnkişaf etdirilmiş Nağd Pul Nisbəti
Schneider	1994	14,8	MIMIC metodu
Giles vəTedds	1995	15,6	MIMIC metodu
Gervais vəSmith	1992	3,7	ÜDM metodu
Schneider	2000	16,0	MIMIC metodu
Schneider	2002	15,8	MIMIC metodu
Schneider	2003	15,4	MIMIC metodu

Mənbə: Smith (1997), Ethier (1985), Berger (1986), Mirus və digərləri (1994), Finlayson vəPeacock (2002)və Schneider (2005)

Yuxarıda bir neçə ölkələri ayrıca qeyd etdik, indi isə digər inkişaf etmiş ölkələri ümumi şəkildə aşağıdakı Qrafik 2.5-də müqayisəli qarşılaşdırılmasını verək.

Ölkələr arası qarşılaşdırma-Gizli iqtisadiyyatın həcmi Qrafik 2.5

Mənbə: Size and Measurement of the Informal Economy in 110 Countries Around the World, Friedrich Schneider, 2002

Qrafikdən baxsaq görərik ki, yüksək göstərici əsasən Cənubi Avropa ölkələrində müşahidə olunmaqdadır ki, burda vergilər yüksək olduğu üçün daha çox fərdlərin gizli iqtisadi fəaliyyətə istiqamətlənməsinə səbəb olur.

Berlin Divarının yıxılması və Sovet İttifaqının dağılmasından sonra meydana gələn ölkələr iqtisadi ədəbiyyatlarda “keçid iqtisadiyyatlı” ölkələr olaraq tanınmışdır. Yeni yaranmış olduqlarından, keçmişdə sosialist iqtisadiyyata malik olduqları və bu sistemdə də gizli iqtisadiyyatın varlığı qəbul edilmədiyi üçün bu ölkələrə görə “gizli iqtisadiyyat” anlayışı yeni bir anlayış sayılırdı. Lakin bu ölkələr müstəqillik əldə etdikdən sonra gizli iqtisadiyyat sürətlə genişlənməyə başlamışdır. Bir çox keçid iqtisadiyyatlı ölkələr keçid dövründə böyük miqyasda gizli iqtisadi problemlər yaşamışlar. Bu gizli iqtisadi fəaliyyətlərin bəziləri qanunsuz sayıldığından uçota alınmamışdır. Kiçik istehsalçılar və pərakəndə sektorda işləyənlər fəaliyyətləri nəticəsində yetərincə gəlir əldə etmədikləri üçün də rəsmi iqtisadiyyat keçib vergi ödəməyi seçməzlər. Buna baxmayaraq, keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə gizli iqtisadi fəaliyyətlərin bir qismi qismən bəyan edilməkdədir. Məsəl üçün, firmaların qeydiyyatdan keçdiklərinə baxmayaraq, işçiləri qeydiyyatda olmurlar.

Elektrik istehlakı metodu						
Ölkələr	1989-1990 ¹	1990-1993 ²	1994 ³	1995 ³	1999 ⁴	2000 ⁶
Azərbaycan	21,9	41,0	58,0	60,6	60,1	60,6
Belarusiya	15,4	31,7	18,9	19,3	47,1	48,1
Estoniya	19,9	35,9	25,1	11,8	39,1	-
Gürcistan	24,9	50,8	63,5	62,6	66,1	67,3
Qazaxıstan	17	29,8	34,1	34,3	42,2	43,2
Qırğızıstan	-	27,1	-	-	39,4	39,8
Latviya	12,8	32,2	34,2	35,3	39,6	39,9
Litviva	11,3	38,1	28,7	21,6	29,4	30,3
Moldova	18,1	-	39,7	35,7	44,1	45,1
Rusiya	14,7	36,9	40,3	41,6	45,1	46,1
Ukranya	16,3	37,5	45,7	48,9	51,2	52,2
Özbəkistan	11,4	23,3	9,5	6,5	33,4	34,1
Bolqarıstan	24	32,7	29,1	36,2	36,4	36,9
Xorvatiya	22,8	39,0	-	-	32,4	33,4
Çexiya	6,1	28,7	17,6	11,3	18,4	19,1
Macarıstan	27,5	30,9	27,7	29	24,4	25,1
Makedoniya	-	40,4	-	-	45,1	-
Polşa	17,7	31,8	15,2	12,6	27,4	27,6
Rumuniya	18	29,0	17,4	19,1	33,4	34,4
Slovakiya	6,9	30,6	14,6	5,8	18,3	18,9
Sloveniya	-	28,5	-	-	26,7	27,1
Serbiya	-	-	-	-	34,5	-
Ermənistan ⁵	31	108	80	74	45,3	46,3

Mənbə: 1. Bal (2004), 2. Schneider və Enste (2000), 3. Alexeev və Pyle (2003), 4. Djankov və digərləri (2003), 5. Tunyan (2005), 6. Schneider (2005)

Yuxarıdakı Cədvəl 2.8-də keçid iqtisadiyyatlardakı bəzi gizli iqtisadiyyatların həcmi qiymətləndirilmişdir. Şərq bloku ölkələrdə gizli iqtisadiyyatın həcmi daha böyükdür. Bu ölkələrdə yayıqın olan fikirlərə görə mal və xidmətlərin paylanması əsas bir qismi rəsmi ÜDM-də yer almaz. Gizli iqtisadiyyatın ən aşağı səviyyəsi Çexiya Respublikası və Slovakiyadır. Ən yüksək isə Azərbaycan və Gürcüstada müşahidə olunur (Alexeev və Pyle, 2003).

Gizli iqtisadiyyat sektoru bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə (İEOÖ) iqtisadi fəaliyyətlər üzərində mühüm təsirlərə malikdir. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının hesabatlarına görə 1990-1994-cü illərdə Latın Amerikasının ölkələrində gizli sektor yeni yaradılmış iş sahələrinin 80%-ini təşkil edir. Afrikada məşğulluğun 61%-i gizli iqtisadiyyatda yaranmaqdadır. Asiya ölkələrində isə böhrandan əvvəl bu göstərici 40%-50% arasında olmuşdur.

Gizli iqtisadiyyatla narkotik biznesi arasındakı əlaqə çox qarmaşlıq bir məsələdir. Qanunsuz narkotik istehsalın əsas olaraq iqtisadi səbəblərdən meydana gəlmişdir. Qanunsuz narkotik istehsalı ilə ÜDM və insan inkişaf indeksi arasında olan əlaqəni araşdıran tədqiqatçılar nəticədə konkret nəticə tapa bilməmişdilər. İqtisadi inkişafın gizli iqtisadiyyatın azalmasına səbəb olması da düşünülməyən məsələlərdəndir.

İEOÖ-də gizli iqtisadiyyatın böyüklüyü İEO və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrlə müqayisədə daha yüksək olması haqqında bir çox araşdırmalar mövcuddur. İEOÖ-də gizli iqtisadiyyatın həcmi 13% ilə 76% arasında dəyişməkdədir. Cədvəl 2.9-da inkişaf etməkdə olan bəzi ölkələr üçün gizli iqtisadi tədqiqatların nəticələri verilmişdir.

Bəzi İEOÖ-də Gizli İqtisadiyyatın həcmi

Cədvəl 2.9

Ölkələr	Gizli iqtisadiyyatın ÜDM-də payı %-lə (1990-1993)
Nigeriya və Misir	68 – 76
Tunis və Mərakeş	39 – 45
Quatemala, Meksika, Peru və Panama	40 – 60
Çili, Kostarika, Venesuela, Braziliya, Oraqvay və Kolumbiya	25 – 30
Tayland,	70
Filippin, Şri-Lanka və Malaziya	38 – 50
Honq-Konq	13

Mənbə: Matthew H. Fleming, John Roman və Graham Farrell “The Shadow Economy” Journal of International Affairs, Vol.53, No:2, Spring 2000.

Dünya Bankı da ölkələrdə gizli iqtisadiyyatın həcmi ilə bağlı açıqlamalar vermişdir. Dünyada gizli iqtisadiyyat getdikcə genişlənməkdədir. Hazırda dünya iqtisadiyyatında onun çəkisi 35,5 faizə çatıb. “İqtisadi forum”

jurnalının məlumatına görə, Dünya Bankı bu günlərdə 151 ölkə haqqında hesabat açıqlayıb. Hesabatda bildirilir ki, 1999-2007-ci illərdə aparılmış tədqiqatın nəticəsinə görə, bütün dünyada kölgə iqtisadiyyatının payı artmaqda davam edir və hazırda ÜDM-nin 35,5 faizi həddinə çatıb. 1999-cu ildə bu göstərici 32,9 faiz təşkil edib. Bankın hesablamalarına görə, ən az gizli iqtisadiyyat İsveçrədə (8,6 faiz), ABŞ-da (8,8 faiz), Avstriyada (9,8 faiz) və Lüksemburqda (9,9 faiz) qeydə alınıb. Ən çox gizli iqtisadiyyat isə Gürcüstanda (70 faiz), Boliviyaada (68,1 faiz) və Azərbaycanda (63,3 faiz) müşahidə edilib. Bütün reyting cədvəllərində ön sıralarda olan Baltiyanı ölkələrdə də vəziyyət ürəkaçan deyil. Latviyada 1999-cu ildə gizli iqtisadiyyatının payı 39,6 faiz idisə, 2007-ci ildə onun payı 44,3 faizə yüksəlib. Bu ölkə siyahıda 109-cu yerdədir. Nisbətən yaxşı vəziyyət Litvadadır. 151 ölkə arasında 64-cü olan Litvada ÜDM-nin 31,9 faizi həcmində qanunsuz dövriyyə mövcuddur. Estoniya isə 40,3 faiz göstərici ilə Latviyada 7 pillə aşağıda - 102-ci yerdədir.

Qonşu Rusiyada bu göstərici 48,6 faiz təşkil edir. Şimal qonşumuz siyahıda 130-cu yerdədir. Ukrayna 145-ci (54,9 faiz), Belarus 136-cı (49,8 faiz) yeri tutub. Bankın məlumatına görə, 151 ölkə arasında yalnız 11 ölkədə gizli iqtisadiyyatın payı azalıb. [27]

Gizli iqtisadiyyatın müxtəlif problemləri Beynəlxalq Təşkilatların, əsasən də avropa Birliyinin diqqət mərkəzində yer almışdır. 1991-ci ildə Cenevrədə Avropa statistiklərinin konfransı olmuş və bu konfrans qeyri-formal və gizli iqtisadiyyata bağlı idi. 1992,1993-cü illərdə keçirilən sonrakı konfrans və seminarlarda qeyri-formal sahənin ölçülməsi və monitorinqinə həsr edilmişdir. 1996-cı ildə Avropa İqtisadi komissiyası, BMT və OECD-nin birgə keçirilən sessiyasında Milli hesablar sistemi çərçivəsində gizli iqtisadiyyatın ölçülməsi ilə bağlı məsələlər müzakirə edilmişdir. Bu çərçivədə EUROSTAT-da gizli iqtisadiyyatla bağlı xüsusi işçi qrupu yaradılmışdır. Gizli iqtisadiyyat problemi bir ölkə ilə

məhdudlaşmayan, dünyadakı bütün ölkələri maraqlandıran bir problem olması, gizli iqtisadi problemin həllinin tapılmasının da beynəlxalq müstəvidə olmasını zəruri edir. Aşağıdakı Cədvəl 2.10-da 2005-ci il üzrə Heritage Foundation , Milli statistika xidmətləri və F.Şneyderin bəzi ölkələr üzrə hesablamalarını ümumi olaraq göstərilməmişdir.

Gizli iqtisadiyyatın 2005-ci il üzrə bəzi ölkələrdə həcmi Cədvəl 2.10

Ölkələr	2005		
	Heritage Foundation (Qeyri-formal bazar indeksi, 1-5)	Milli statistika xidməti (Birbaşa metod) rəsmi ÜDM-də %-lə	F. Schneider (MIMIC metodu) rəsmi ÜDM-də %-lə
ABŞ	1,5	0,8	8,5
Almaniya	1,5	-	16,0
Avstraliya	1,0	1,3	13,7
Avstriya	1,5	7,9	9,8
Belarus	3,0	10,0	45,2
BƏƏ	2,5	-	24,8
Braziliya	3,5	12,8	38,4
Çin	3,5	-	12,5
Ermənistan	4,0	27,0	42,7
Estoniya	2,5	9,6	30,5
Fransa	2,0	-	14,8
Gürcüstan	4,5	20,0	65,1
Hindistan	4,0	-	21,7
İndoneziya	4,5	-	18,6
İran	4,0	-	18,1
İtaliya	2,5	15,0-16,8	27,1
Kanada	1,0	-	15,5
Kolumbiya	3,5	-	36,1
Koreya Resp.	3,0	-	26,3
Küveyt	2,5	-	18,1
Qazaxıstan	4,0	20,0	39,8
Qırğızıstan	4,0	26,0	40,1
Latviya	3,5	8,3-13,6	28,4
Litva	3,0	18,9	31,0
Malaziya	2,5	-	30,4
Meksika	3,5	-	29,9
Moldova	4,0	24,0	43,4
Niderland	1,0	-	13,2
Nigeriya	4,5	-	53,8
Norveç	1,0	1,0-2,4	18,5
Özbəkistan	4,0	32,0	-
Polşa	3,5	-	26,9
Rusiya	4,0	18,0	42,4
Səud. Ərəb.	3,0	-	17,4
Tacikistan	4,5	30,0	41,5
Türkmənistan	5,0	18,1	-
Türkiyə	3,5	1,67	30,0
Ukrayna	4,0	18,0	47,8
Venesuela	4,0	-	33,5
Yaponiya	2,0	-	10,7

Mənbə: "2005 Index of Economic Freedom" (Heritage Foundation), Schneider və.b.

III FƏSİL

AZƏRBAYCANDA MÜŞAHİDƏ OLUNMAYAN İQTİSADİYYATIN STATİSTİK TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİ

3.1. İqtisadiyyatın sahələr üzrə müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın ölçülməsi məsələləri

Gizli və qeyri-formal fəaliyyətləri nəzərə almaqla iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə istehsalın ümumi həcmi qiymətləndirilir. İqtisadiyyatın hər bir sahəsinin öz ölçülməsi metodologiyasına malikdir. Aşağıda iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın ölçülməsi məsələlərinə nəzər yetirək. Müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın ölçülməsi, güclü təhlili, habelə iqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə çatışmayan informasiyanın müəyyən edilməsi yalnız məhsul istehsalı baxımından yanaşma yolu ilə ola bilər. Məhsul istehsalı haqqında informasiya müəssisələrin birbaşa statistik müayinələri yolu ilə və yaxud inzibati mənbələrdən əldə edilir. İnformasiyaların əldə edilməsi zamanı əmin olmaq vacibdir ki, qeyri-bazar istehsalçıları da daxil, bütün müəssisələr üzrə məlumatlar əhatə edilmişdir.

Sənayedə gizli iqtisadiyyatı qiymətləndirmək üçün ilk növbədə buraya daxil olan gizli iqtisadi və qeyri-formal fəaliyyətləri müəyyənləşdirmək lazımdır. Sənaye sahəsində gizli iqtisadi fəaliyyətlər aşağıdakılardır:

- uçota alınmış təsərrüfat subyektləri tərəfindən istehsal edilmiş məhsulun bir qisminin gizlədilməsi;
- lisenziyasız mal və xidmətlərin istehsalı;

- istehsalına qanunla icazə verilən malların gizli istehsalı.

Sənaye sahəsində qeyri-formal fəaliyyətlər:

- ev təsərrüfatlarına aid olan qeyri-koorporativ müəssisələr çərçivəsindəki istehsal;
- qeyri-müntəzəm fərdi fəaliyyətlər.

Bütün bu fəaliyyət növləri gizli və qeyri-formal istehsal anlayışına aiddir. Praktikada, ayrı-ayrı təsərrüfat subyektləri üçün bir və ya bir neçə gizli və qeyri-formal iqtisadi fəaliyyət xas ola bilər.

Hazırkı metodika respublika miqyasında tətbiq edilən və inzibati-ərazi subyektləri üzrə tətbiqi nəzərdə tutulan istehsal edilmiş sənaye məhsulunun, görülən sənaye xarakterli işlərin və göstərilən xidmətlərin dəyər ifadəsində iqtisadi hesablamalar sisteminin şərhini özündə ehtiva etdirir.

Rəsmi qeydə alınan fəaliyyət sahəsində əlavə hesablamalar istehsalçı müəssisələri tam əhatə etməklə həyata keçirilir.

Qeyri-formal fəaliyyət sahəsində ev təsərrüfatlarının istehsal etdiyi məhsulun və fiziki şəxslər tərəfindən göstərilmiş xidmətlərin həcmi, gizlədilmiş istehsal fəaliyyəti sahəsində isə iqtisadi gəlir qazanmaq məqsədilə hüquqi şəxslər tərəfindən gizlədilmiş və yaxud azaldılmış məhsulun həcmi əlavə olaraq hesablanır. Məhsul istehsalının həcmnin gizlədilməsi və yaxud azaldılması, bir qayda olaraq, vergidən, sosial və digər ödənişlərdən yayınma, eləcə də dövlət statistika hesabatlarının doldurulmasından yayınma məqsədi daşıyır. [28]

Sənayedə gizli və qeyri-formal fəaliyyət üzrə istehsalın həcmi ev təsərrüfatlarında istehsal olunan məhsulların, fiziki şəxslər tərəfindən göstərilən sənaye xarakterli xidmətlərin və hüquqi şəxslər tərəfindən gizlədilmiş məhsul istehsalı həcmnin cəmindən meydana gəlir. Gizli və qeyri-formal sənaye fəaliyyəti üzrə həcmə qiyətləndirilməsi seçmə müayinələr sistemi və qeyri-müstəqim qiymətləndirmələrə əsaslanan hesablama

üsullərindən istifadə edilir.

Ev təsərrüfatlarında məhsul istehsalı ailə büdcələrinin mal qrupları üzrə keçirilən seçmə müayinələrin məlumatları əsasında aşağıdakı formada hesablanır:

$$V_{et} = A\$100 : (100 \times A_s) \times Q \times \Theta_m$$

Burada, **V_{et}** - ev təsərrüfatlarında məhsul istehsalı;

A\$100 - emaldan natura ifadəsində məhsul alınmışdır (orta hesabla hər yüz ailəyə);

A_s - ailənin orta say tərkibi; nəfər

Q - məhsul vahidinin satınalma qiyməti;

Θ_m - ilin sonuna mövcud əhalinin sayı, nəfər

Vergi orqanlarında uçotdan keçmiş, həmçinin də uçotdan keçməmiş fiziki şəxslər tərəfindən əhaliyə göstərilmiş sənaye xarakterli xidmətlərin həcmi aşağıdakı fəaliyyət növləri üzrə müəyyənləşdirilir:

- mebelin və ağac məmulatlarının hazırlanması, paltarların fərdi tikişi və trikotaj məmulatlarının toxunması;
- ayaqqabıların fərdi tikişi;
- metal məmulatlarının hazırlanması;

Rəsmi qeydiyyatdan keçmiş hüquqi şəxslər tərəfindən gizlədilmiş məhsulun həcmi qeyri-müstəqim ekspert qiymətləndirmələri əsasında müəyyən edilir. Bu həcmərin müəyyənləşdirilməsində əsas yanaşma üsulu vergi orqanlarının nəzarət işinin yekunları barəsində məlumatı ola bilər.

Hesablamalar zamanı ƏDV üzrə sənədli təftiş qaydasında yoxlanılan vergi tədiyyəçiləri haqqında informasiyadan aşağıdakı ardıcılıqla istifadə edilir:

$$V_g = \frac{[(\Theta_{DV} - C_{sp}) : S_{st}] \times S_{im} \times P_v}{P} \Theta_h,$$

burada **V_g** - gizlədilmiş sənaye məhsulunun miqdarı;

ƏDV - əlavə dəyər vergisinin ödənilməsinə dair yoxlamaların nəticələrinə görə əlavə hesablanmış ödənişlər;

Csp - ƏDV ödənişlərinin pozuntularına görə əlavə hesablanmış cərimə, peniyalar və sanksiyaları;

Sst - iqtisadiyyatın bütün sahələrində sənədli təftişlə yoxlanılmış və pozuntular müəyyən edilmiş vergi tədiyyəçilərinin sayı;

Sim - sənaye müəssisələri kimi qeydiyyatda alınmış və faktiki işləyən hüquqi şəxslərin sayı;

Pv - sənədli təftişlə yoxlamaları vergi ödəyicilərinin ümumi sayında pozuntular aşkara çıxarılan vergi ödəyicilərinin payı, %;

P - satışdan faktiki əldə olunan gəlirdə ƏDV-nin payı, % ;

Əh - vergi orqanlarının yoxladığı bütün obyektlər üzrə əlavə hesablamaların orta həcmi və sənaye müəssisəsində orta hesabla bir yoxlama üzrə əlavə hesablamalar arasındakı nisbət əmsalı.

Gizli və qeyri-formal fəaliyyət nəzərə alınmaqla sənaye istehsalının ümumi həcmnin əldə edilmiş qiymətləndirmələri sahələrarası balans işlənilib hazırlanandan sonra, gələcəkdə daha da dəqiqləşdirilə bilər.

Məhsul istehsalı aşağıdakı alqoritm əsasında müəyyən olunur:

$$\mathbf{V_{\text{üh}}} = \mathbf{E_s} - \mathbf{E_{\text{ə}}} - \mathbf{\dot{I}d} + \mathbf{\dot{I}x} + \mathbf{\dot{I}a} + \mathbf{\dot{I}ə} + \mathbf{Y}$$

burada, $\mathbf{V_{\text{üh}}}$ - sənaye istehsalının həcmi;

$\mathbf{E_{\text{ə}}}$, $\mathbf{E_s}$ - hesabat dövrünün əvvəlinə və sonuna əmtəə axını iştirakçılarının anbarlarında olan ehtiyatlar;

$\mathbf{\dot{I}d}$, $\mathbf{\dot{I}x}$ - sənaye məhsulunun idxalı və ixracı;

$\mathbf{\dot{I}a}$ - sənaye məhsulunun aralıq istehlakı;

$\mathbf{\dot{I}ə}$ - sənaye məhsulunun aralıq istehlakı;

$\mathbf{\dot{I}ə}$ - əhali tərəfindən istehlak edilmiş sənaye məhsulunun miqdarı;

\mathbf{Y} - yığıma yönəldilmiş sənaye məhsulunun miqdarı.

Nəqliyyat və rabitə statistikasına sahəsində gizli və qeyri-formal fəaliyyətlər

nəzərə alınmaqla nəqliyyat xidmətlərinin həcmnin qiymətləndirilməsi aparılır. İqtisadiyyatın qeyri-formal sektorunda avtomobil nəqliyyatı ilə daşınan yüklərin həcmi W_{qf} «Azərbaytonəqliyyat» Dövlət Konserninin nəqliyyat müfəttişliyinin informasiyasına görə, xətdə yoxlanılmış nəqliyyat vasitələrinin sayı - S_y , müəyyən edilmiş pozuntuların sayı - S_{poz} . və sonuncuların xüsusi çəkisinin (α) yükdaşımaların qeyri-formal həcminə nisbətinin (W_{qf}) və avtomobil nəqliyyatı ilə yükdaşımaların ümumi həcmnin ($W_{form} + W_{qf}$) yayılması barəsində informasiyalardan istifadə edilməklə qiymətləndirilir:

$$\alpha = \frac{S_{poz}}{S_y} = \frac{W_{qf}}{W_{for} + W_{qf}}$$

$$W_{qf} = \frac{\alpha * W_{for}}{1 - \alpha}$$

α əmsalı «Azərbaytonəqliyyat» Dövlət Konserindən məlumatlar daxil olduqca hər rüb dəqiqləşdirilir.

Gizli və qeyri-formal fəaliyyət nəzərə alınmaqla yük avtomobil nəqliyyatı ilə göstərilən xidmətlərin ümumi həcmi kiçik müəssisələr və sahibkarlar nəzərə alınmaqla yükdaşımaların həcmələrinin iqtisadiyyatın qeyri-formal sektorunda yükdaşımaların həcmələri ilə toplanmasından alınan cəmlə müəyyənləşdirilir.

Xidmət və turizm sahəsində əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin həcmnin ölçülməsinin öz metodologiyası vardır. Əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərə müəssisə və fiziki şəxslər tərəfindən göstərilmiş, istehsalçının tədavülünü ödəyən və onlara gəlir gətirən bütün xidmətlər aiddir.

Əhaliyə pullu xidmətlərin müəyyən hissəsi iqtisadiyyatın qeyri-formal sektoru tərəfindən həyata keçirilir. Gizli və qeyri-formal fəaliyyətə həm rəsmi qeydiyyatdan keçməmiş müəssisə və fiziki şəxslərin qeyri-formal fəaliyyəti, həm də iqtisadiyyatın mütəşəkkil sektorunun gizli fəaliyyəti aiddir. İqtisadiyyatın mütəşəkkil sektorunda gizli fəaliyyətin həcmi ənənəvi statistik üsul ilə uçota almaq mümkün deyildir. Bu səbəbdən də aşağıdakı göstəriciləri

fərqləndirmək olar:

- qeydiyyatdan keçməmiş müəssisələr tərəfindən əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin həcmi;
- qeydiyyatdan keçmiş, dövlət statistika orqanlarına təhrif olunmuş məlumat vermiş müəssisələr tərəfindən göstərilən pullu xidmətlərin həcmi;
- qeydiyyatdan keçmiş, yerləşdiyi ərazidəki dövlət statistika orqanlarına hesabat verməyən müəssisələr tərəfindən göstərilən pullu xidmətlərin həcmi;
- hüquqi şəxs yaratmadan, sahibkarlıqla məşğul olan fiziki şəxslər tərəfindən əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin həcmi.

Gizli və qeyri-formal fəaliyyət də daxil edilməklə əhaliyə göstərilən pullu xidmətin ümumi həcmnin hesablanması qeyri-formal iqtisadiyyatda xidmətin ayrı-ayrı qrupları üzrə yuxarıda qeyd olunmuş göstəricilərin ardıcıl hesablanıb rəsmi qeyd olunmuş sahələr üzrə məlumatlar da əlavə edilməklə hesablanır.

Hesabat göstəriciləri və xidmətin ayrı-ayrı növləri üzrə hesablanmış göstəricilər arasında *əlavə hesabat əmsalı* hesablanır. Alınmış əmsal hesabatda nəzərdə tutulmuş xidmətin müvafiq növlərinə, yəni mənzil, kommunal xidməti, təhsil sistemi xidmətinə və s. tətbiq olunur. Xidmətin ayrı-ayrı növləri üzrə xidmətlərin cəmi əhaliyə göstərilmiş pullu xidmətlərin ümumi həcmi təşkil edir.

Gizli və qeyri-formal fəaliyyət də daxil edilməklə əhaliyə göstərilən pullu xidmətin ümumi həcmi - X hesabat və əlavə hesablanmış məlumatların cəmindən ibarətdir:

$$X = X_R + X_{RO} + X_{RG} + X_{QRM} + X_F$$

X_R - kiçik sahibkarlıq subyektləri üzrə məlumatlar da daxil edilməklə, hesabat təqdim etmiş müəssisələr tərəfindən əhaliyə göstərilən pullu xidmətin

həcmi;

X_{RO} - rəsmi qeydiyyatdan keçmiş, lakin hesabat təqdim etməmiş müəssisələr tərəfindən əhaliyə göstərilmiş xidmətin həcmi;

X_{RG} - statistika orqanlarına hesabat verən bütün müəssisələr üzrə göstərilən pullu xidmətin gizlədilmiş həcmnin qiymətləndirilməsi;

X_{QRM} - qeyri-formal məşğuliyyəti olan, uçota alınmamış müəssisələr tərəfindən əhaliyə göstərilmiş pullu xidmətin həcmi;

X_F - hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıqla məşğul olan fiziki şəxslər tərəfindən əhaliyə göstərilən pullu xidmətin həcmi.

Əhaliyə göstərilmiş pullu xidmətin gizli və qeyri-formal fəaliyyətinin həcmnin **əlavə hesablama əmsalı** aşağıdakı formula ilə müəyyən edilir:

$$K_{\text{ə}} = \frac{X}{X_r}$$

X - pullu xidmətin gizli və qeyri-formal fəaliyyətinin həcmi də daxil edilməklə əhaliyə göstərilən pullu xidmətin ümumi həcmi;

X_r - kiçik sahibkarlıq subyektləri üzrə məlumatlar da daxil edilməklə, hesabat təqdim etmiş müəssisələr tərəfindən əhaliyə göstərilən pullu xidmətin həcmidir.

Əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin ümumi həcmnin hesablanması obyektivliyinə nəzarət həyata keçirilir. Hazırkı təlimat əsasında gizli və qeyri-formal fəaliyyətin qiymətləndirilməsi də daxil edilməklə, əhaliyə göstərilən pullu xidmətin hesablanmış həcmnin obyektivliyi aşağıdakı üsullarla yoxlanılır:

1. Müvafiq dövr üzrə əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin həcmnin pərakəndə əmtəə dövriyyəsi ilə müqayisəsi (uzun müddətli dinamika üzrə bu nisbət pullu xidmətlərin çəkisinin artması ilə müşahidə olunur, kiçik zaman intervalında bu dəyişiklik cüzi olur);

2. Pullu xidmətin hesablanmış həcmnin dinamikası ilə ev təsərrüfatlarının büdcəsinin müayinəsi əsasında xidmətin ödənilməsinə çəkilən xərclərin dinamikasının müqayisəsi;

3. Fiziki şəxslər tərəfindən əhaliyə göstərilən pullu xidmətin həcmi ilə müvafiq dövr ərzində vergi orqanının əhaliyə pullu xidmət göstərmiş sahibkarların ümumi gəliri haqqında məlumatlarının müqayisəsi.[28]

Dövlət Statistika Komitəsinin qiymətləndirmələrinə əsasən Azərbaycan iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələrində qeyri-rəsmi yaradılmış əlavə dəyərin ÜDM-dəki payı və dinamikası Cədvəl 3.11-də verilmişdir. 2013-cü il üzrə isə iqtisadiyyatın sahələrində yaradılmış əlavə dəyərdə müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın payına nəzər yetirsək bu rəqəm sənayedə 2,3%, kənd təsərrüfatında 9,4%, tikintidə 11,6%, ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri üzrə xidmətlər sahəsində 29,1%, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı sahəsində 9,3%, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə xidmətləri sahəsində 21,6%, sosial və digər xidmətlər sahəsində 20,7% təşkil edir **Cədvəl 3.12.**

Sahələr üzrə Azərbaycanda gizli iqtisadiyyatın həcmi
(ÜDM-də payı)

Cədvəl 3.11

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Qeyri-rəsmi sektor, milyon manat	920,2	1206,5	1165,5	1478,1	1680,6	2090,0	2596,6	2892,8	3130,7	3488,9	3906,8	4604,2
Qeyri-rəsmi sektorun ÜDM-də payı, %-lə	19,5	22,7	19,2	20,7	19,7	16,7	13,9	10,2	7,8	9,8	9,2	9,0
Emal sənayesi	1,7	3,1	6,8	7,2	6,7	5,5	3,7	1,4	1,0	1,5	1,8	1,6
Kənd təsərrüfatı, meşəçilik və balıqçılıq	5,6	4,0	4,5	4,6	3,9	4,0	2,8	2,4	0,4	0,6	0,4	0,4
Tikinti	0,8	1,7	0,5	2,2	2,8	2,6	2,0	1,3	1,6	1,3	1,3	1,5
Ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri	3,4	3,0	2,9	3,2	3,1	2,0	2,3	2,0	2,0	2,4	1,9	2,2
Otel və restoranlar	-	0,1	-	-	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	4,4	4,1	2,4	1,7	1,1	0,9	1,2	0,9	0,6	0,6	0,4	0,4
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	0,2	1,0	0,3	0,3	0,3	0,3	0,6	0,6	1,0	0,9	1,2	0,7
Təhsil	1,0	1,2	0,7	0,5	0,5	0,4	0,4	0,5	0,4	0,6	0,5	0,5
Sağlamlıq və sosial xidmət	1,0	1,7	0,5	0,5	0,5	0,2	0,3	0,3	0,2	0,6	0,5	0,4
Digər	1,4	2,8	0,6	0,5	0,7	0,5	0,4	0,6	0,4	1,1	1,0	1,1

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2012

**Müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın sahələr üzrə payı,
2013-cü ilin məlumatları əsasında**

Sahənin adı	Sahənin əlavə dəyərində xüsusi çəkisi, %-lə	ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə
İqtisadiyyat üzrə cəmi	9,7	9,1
<i>o cümlədən:</i>		
sənaye	2,3	1,1
kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	9,4	0,5
tikinti	11,6	1,3
ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	29,1	2,1
nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	9,3	0,4
turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	21,6	0,4
sosial və digər xidmətlər	20,7	3,3

Sənayedə rəsmi statistika müşahidələrindən kənar qalan istehsalın xüsusi çəkisinin nisbətən kiçik olması fəaliyyəti müşahidələrlə tam əhatə edilən neft-qaz hasilatı və emalı sektorunun sənayedə yüksək paya, yəni 2013-cü ildə 89,9 faiz malik olması ilə bağlıdır. Qeyri-neft sənayesində isə müşahidə olunmayan istehsalın 2013-cü ildə payı 23,1 faiz səviyyəsində qiymətləndirilir.

Müayinənin nəticəsində müəyyən olmuşdur ki, məlumatlar əsasən tikinti, emal sənayesi, ticarət, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə, sosial və digər xidmət sahələrində təhrif edilir. Sahibkarların vergi, statistika və digər dövlət orqanlarına təqdim etdikləri hər 10 hesabatdan 6-da, o cümlədən 20 nəfərədək işçisi olan müəssisələrin 10 hesabatından 7-də, 20 nəfərdən 50 nəfərədək işçisi olanların 6-da, 100-dən artıq işçisi olanların isə 5-də təhrif etmələrə yol verilir. Bu hesabatlarda gəlirlər faktiki olduğundan orta hesabla 29,1 faiz, əmək haqqı xərcləri 23,8 faiz az, xammal-material xərcləri 14,5 faiz, xidmətlərin ödənilməsi xərcləri 16,1 faiz, digər maddi xərclər isə faktiki olduğundan 6,3 faiz artıq göstərilir. [28]

Emal sənayesi üzrə təhrif edilmiş hesabatlarda gəlirlər faktiki olduğundan 25,8 faiz, tikintidə 33,4 faiz, ticarətdə 44,4 faiz, nəqliyyat və anbar təsərrüfatında 33,8 faiz, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşədə 29,4 faiz, sosial və digər xidmət sahələrində 22,3 faiz az göstərilir. Xammal-material xərcləri emal sənayesində 17,7 faiz, tikintidə 22,5 faiz, ticarətdə 10 faiz, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı sahəsində 20 faiz, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə sahəsində 17,9 faiz, sosial və digər xidmət sahələrində 10 faiz artıq göstərilir. İşçilərin əmək haqqına çəkilmiş xərclər emal sənayesində 22,5 faiz, tikintidə 38,4 faiz, ticarətdə 28,3 faiz, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı sahəsində 35,0 faiz, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə sahəsində 24,4 faiz, sosial və digər xidmət sahələrində 18,9 faiz az göstərilir. Rəsmi qeydiyyatda olmayan işçilərin faktiki ödənilmiş əmək haqlarının xüsusi çəkisi emal sənayesində 13,8 faiz, tikintidə 33,3 faiz, ticarətdə 10,9 faiz, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı sahəsində 10 faiz, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə sahəsində 25 faiz, sosial və digər xidmət sahələrində 10 faiz təşkil edir.

Respondentlər xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi xərclərinin şişirdilməsini də qeyd etmişlər. Beləliklə, müayinə nəticəsində iqtisadiyyatın əsas sahələri üzrə gəlir və xərc göstəricilərində təhrifetmələrlə bağlı lazımi düzəlişlərin edilməsi üçün zəruri informasiyalar əldə edilmişdir. 2011-ci il

üzrə ümumi daxili məhsulun hesablanmasında məlumat çatışmazlıqlarının bu növü üzrə hesabat rəqəmlərinə 211,9 milyon manat və ya ÜDM-in 0,4 faizi qədər əlavə edilmişdirsə, müayinənin nəticələri bu əlavələrin 991,0 milyon manat (ÜDM-in 1,9 faizi) səviyyəsinə çatdırılmasına əsas vermişdir.

Dünya praktikasında müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın qiymətləndirilməsi üçün ən yaxşı metod balans üsulu hesab olunur. Bu üsul “xərclər - buraxılış” cədvəllərinin tərtib edilməsi prosesində özünü daha yaxşı göstərir, çünki bu cədvəllərdə həm əmtəə və xidmətlərin ayrı-ayrı qruplarının ehtiyat və istifadəsi arasındakı uyğunluq, həm də hər üç üsulla ,yəni istehsal üsulu, son istifadə üsulu və ilkin gəlirlər üsulu ilə hesablanmış ÜDM arasındakı uyğunluq təmin edilir. Bu cədvəlləri sahələrarası balans da adlandırılır. Məhsul və xidmətlərin istehsalı və bölüşdürülməsinin sahələrarası balansı ölkə iqtisadiyyatının strukturu, onun sahələri arasında mövcud əlaqələri, o cümlədən ÜDM-in istehsalı və istifadəsinin strukturunu dərinlən analiz etməyə imkan verir. Balansda məhsul çeşidlərinin geniş siyahısı üzrə istehsal olunmuş məhsul və xidmətlərin istehlakın və yığımın bütün istiqamətləri üzrə istifadəsi, maddi ehtiyatların və xərclərin strukturu, yaradılmış əlavə dəyərin bölüşdürülməsi və iqtisadi təhlil üçün zəruri olan digər informasiyalar öz əksini tapır. “Xərclər-buraxılış” cədvəlləri təkrar istehsalın müasir nəzəriyyəsində eyniadlı metodoloji yanaşmanın bir hissəsidir və bu metodologiyanın hazırlanmasına görə amerikalı iqtisadçı V.Leontyev 1973-cü ildə iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatına layiq görülmüşdür.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsində statistika sahəsində mövcud olan beynəlxalq tələblərə uyğun olaraq “xərclər-buraxılış” cədvəlləri hər 5 ildən bir hazırlanır və sonuncu dəfə 2011-ci ilin yekunları üzrə tərtib edilmişdir. Zəruri məlumatların əldə edilməsi məqsədilə, ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən 8 mindən çox müəssisə və təşkilatda məhsul istehsalına çəkilən xərclərin statistik tədqiqi məqsədilə tədqiqat aparılmışdır.

Əvvəlki dövrlərdə hazırlanmış balanslardan fərqli olaraq 2011-ci ilin sahələrarası balansı daha geniş olaraq tərtib olunmuş və bura, beynəlxalq praktikaya uyğun olaraq iqtisadiyyatda yerli məhsulun istifadəsi matrisi, ticarət vasitəçiliyi və nəqliyyat əlavələri matrisləri, vergilərin ayrı-ayrı növləri üzrə məhsula və idxala vergilər matrisləri, idxal olunmuş mal və xidmətlər matrisi əlavə edilmişdir.

Məhsul və xidmət növlərinin 107 qrupu bölgüsündə ehtiyatların yaranması və istifadəsinə dair məlumatları özündə birləşdirən 2011-ci ilin “Məhsul və xidmətlərin istehsalı və bölüşdürülməsinin sahələrarası balansı” 12 minə yaxın göstəricidən ibarət olmaqla beynəlxalq təcrübəyə və MHS-2008-ə uyğun olaraq tərtib edilmişdir.

Balans məlumatlarının təhlili göstərir ki, 2011-ci ildə ölkədə məhsul və xidmətlər ehtiyatları 86,0 milyard manat təşkil etmiş, ehtiyatların 88,6 faizi daxili istehsal, 11,4 faizi idxal edilmiş mal və xidmətlərin hesabına formalaşmış, ölkə daxilində istehsal olunmuş mal və xidmətlərin 41,8 faizi isə ixrac edilmişdir.

Bu dövrdə ölkə daxilində istifadə edilmiş ehtiyatların 37,7 faizi aralıq istehlaka, 43,6 faizi son istehlak xərclərinə sərf edilmiş, 18,7 faizi isə yığıma yönəldilmişdir. Aralıq istehlaka sərf edilmiş mal və xidmətlərin 67,4 faizi istehsal, 32,6 faizi isə xidmət sahələrində istifadə edilmişdir.

Sahələrarası balansın göstəricilərinə uyğun olaraq, 2011-ci ildə ölkədə istifadə edilmiş sənaye məhsulunun 52,8 faizi daxili istehsal, 47,2 faizi isə idxal hesabına təmin olunmuşdur. Sənaye məhsulu ehtiyatlarının 19,7 faizi aralıq istehlaka, 18,8 faizi yığım və son istehlaka sərf edilmiş, 61,5 faizi isə ixrac edilmişdir.

2011-ci ilin sahələrarası balansı göstəricilərinin 2006-cı il üzrə hazırlanmış balansın rəqəmləri ilə müqayisə etdikdə görmək olar ki, ölkənin

məhsul və xidmətlər ehtiyatlarında daxili istehsalın xüsusi çəkisi 8,0 faiz bəndi, o cümlədən kənd, meşə və balıqçılıq təsərrüfatları üzrə 10,0 faiz bəndi, sənaye məhsulu üzrə isə 7,9 faiz bəndi artmış, məhsul (xidmətlər) istehsalında aralıq istehlak xərclərinin payı 7,6 faiz bəndi azalmışdır. Ev təsərrüfatlarının son istehlak xərclərində yeyinti məhsullarının alınmasına çəkilmiş xərclərin xüsusi çəkisi 12,5 faiz bəndi azalmış, müxtəlif xidmətlərin (kommunal xidmətlər istisna olunmaqla) ödənilməsi xərcləri isə müvafiq olaraq 10,7 faiz artmışdır. Bütün bunlar son illər ərzində ölkə iqtisadiyyatında və əhəlinin rifahında baş vermiş dəyişiklikləri müsbət xarakterizə edir.

3.2. Rəsmi statistikada müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın statistik qiymətləndirilməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Statistika fəaliyyəti rəsmi və qeyri-rəsmi həyata keçirilir. Rəsmi statistika dövlət statistika orqanları tərəfindən yerinə yetirilir. Qeyri-rəsmi statistika isə digər orqanlar tərəfindən həyata keçirilir. Rəsmi statistikada müşahidə qanunlar və hüquqi sənədlər əsasında həyata keçirilir və yığılan məlumatlar məxfi saxlanılır. Statistik müşahidələrin təkmilləşdirilməsi statistika sahəsində aparılan islahatların əsas prinsiplərinə əsaslanaraq həyata keçirilir. İlk növbədə bu prinsip statistik məlumatların əldə olunmasının sahə prinsipindən müəssisə statistikasına keçiddən ibarətdir ki, bu da müəssisə və təşkilatların vahid registrinin tərtib olunmasını tələb edir. Statistikanın əsas istiqamətlərindən biri vahid dövlət registri əsasında inzibati və statistik registrin təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsidir. Makroiqtisadi göstəricilərin düzgün hesablanması təmin edilməsində əsas amil təsərrüfat subyektlərinin uçotunun tam aparılmasıdır. Hüquqi şəxslərin və onların xüsusi bölmələrinin fəaliyyətlərinin statistik müşahidəsi statistik registrin köməyi ilə aparılır.

Son illərdə Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın statistik qiymətləndirilməsi ilə bağlı bir sıra işlər həyata keçirilmiş, bir neçə Avropa ölkəsinin təcrübəsi öyrənilmiş və Azərbaycan təcrübəsində tətbiq edilmişdir. İlk növbədə hesablamaların metodoloji əsasları yaradılmışdır.

Aidiyyəti dövlət qurumları ilə razılaşdırılmaqla sahibkarlıq subyektlərinin gizli və ev təsərrüfatlarının qeyri-formal fəaliyyətinin statistik tədqiqinə dair metodoloji vəsait hazırlanaraq təsdiq edilmişdir. Əmək bazarının

müayinəsi üsuluna əsaslanan bu vəsait müəssisələrdən rəsmi statistika hesabatı formaları vasitəsilə toplanan məlumatlarla əhalinin iqtisadi fəallığına dair ev təsərrüfatları arasında hər rüb keçirilən seçmə müayinəsinin nəticələrinin müqayisəli təhlilini nəzərdə tutur və sahibkarlıq subyektlərinin gizli, ev təsərrüfatlarının qeyri-formal fəaliyyətinin miqyasının qiymətləndirilməsinə, məşğul olan əhalinin sayı, istehsal olunmuş mal və xidmətlərin və yaradılmış əlavə dəyərin həcmi barəsində informasiyanın əldə edilməsinə imkan verir.

Bu üsulu tətbiq etməklə gizli və qeyri-formal istehsalın həcmının müəyyən edilməsi aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilir:

- 1) əhalinin iqtisadi fəallığına dair müayinənin məlumatları əsasında iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə iri, orta və kiçik müəssisələr bölgüsündə iqtisadiyyatda məşğul olan əhalinin sayının tam məşğulluq ekvivalentinə çevirməklə hesablanması;
- 2) rəsmi statistika müşahidələri nəticəsində əldə edilmiş informasiya əsasında iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə iri, orta və kiçik müəssisələr bölgüsündə bir işçiyə düşən məhsul buraxılışının və əlavə dəyərin həcmnin hesablanması;
- 3) əhalinin iqtisadi fəallığına dair müayinənin məlumatları əsasında hesablanmış iqtisadiyyatda məşğul olan əhalinin sayının rəsmi statistika müşahidələrinin nəticələri üzrə muzzdlə işləyənlərin və fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanların sayı arasında fərqlərin müəyyən edilməsi;
- 4) aşkar olunmuş fərqlərin müvafiq fəaliyyət növləri və müvafiq ölçülü müəssisələr üzrə bir işçiyə düşən məhsul buraxılışının və əlavə dəyərin həcminə vurmaqla sahibkarlıq subyektlərinin gizli və ev təsərrüfatlarının qeyri-formal fəaliyyəti nəticəsində istehsal olunaraq rəsmi statistika hesabatlarında öz əksini tapmamış məhsulun və əlavə dəyərin həcmnin hesablanması.

Metodoloji vəsaitdən əlavə müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın qiymətləndirilməsində əsas problem olan məlumat çatışmazlıqları növlərinin

təsnifatı da hazırlanmışdır. Sənəddə məlumat çatışmazlıqları 7 növ üzrə təsnifləşdirilir: gizli fəaliyyət, qeyri-qanuni fəaliyyət, rəsmi qeydiyyatla alınması tələb edilməyən istehsalçıların fəaliyyəti, müşahidədən kənar qalmış hüquqi şəxslərin fəaliyyəti, müşahidədən kənar qalmış fərdi sahibkarların-fiziki şəxslərin fəaliyyəti ilə bağlı məlumat çatışmazlıqları, istehsalçılar tərəfindən statistika və digər dövlət orqanlarına təqdim olunan hesabatlarda məlumatların qəsdən təhrif edilməsi ilə bağlı məlumat çatışmazlıqları və statistik məlumatlarda digər çatışmazlıqlar. Təsnifatın bir fraqmentinə - statistika müşahidəsindən kənar qalmış hüquqi şəxslər üzrə çatışmayan məlumatlara nəzər salaq.

Bu növə daxildir:

- a) registrə daxil edilməli olan, lakin faktiki olaraq daxil edilməyən hüquqi şəxslər üzrə informasiya;
- b) registrdə mövcud olan, lakin fəaliyyət növü, ərazi və ya digər kodların, habelə işçilərin sayı göstəricisi səhv olduğundan müşahidədən kənar qalmış hüquqi şəxslər üzrə informasiya;
- c) düzgün rekvizitlərlə biznes-registrdə mövcud olan, lakin statistik müayinənin təşkili prosesində yol verilmiş nöqsanlara görə əhatə edilməyən hüquqi şəxslər haqqında informasiya;
- d) müəssisənin istehsal vahidləri haqqında informasiyanın səhv olması nəticəsində hüquqi şəxslərin müayinədən kənar qalmış hissəsi üzrə məlumatlar.

Məlumat çatışmazlıqları növlərinin müəyyən edilməsi və təsnifləşdirilməsinin əsas mühüm əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, birbaşa statistik metodla müşahidə olunması mümkün olmayan iqtisadi fəaliyyətin hər bir növü üzrə informasiyaların tam əhatə olunub-olunmamasının aşkar edilməsi prosesini sadələşdirir. Həmçinin də həmin növlərin təsnifləşdirilməsi və əlavə hesablamaların aparılması metodologiyalarının beynəlxalq müqayisəliliyini təmin edir.

Hesabatlarda məlumatların təhrif edilməsi hallarının müəyyən olunması istiqamətində görülən işlərdən biri - bu sahədə ilk dəfə olaraq müvafiq statistik müayinənin həyata keçirilməsi olmuşdur. Müayinənin məqsədi ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlar tərəfindən dövlət orqanlarına təqdim edilən statistik hesabat və bəyannamələrdə məlumatların təhrif olunması dərəcəsinin qiymətləndirilməsi olmuşdur. Müayinədə iştirak etmək üçün Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının üzvü olan auditor təşkilatlarının mütəxəssisləri və sərbəst auditorlarına, həmçinin Statistik vahidlərin dövlət registrində “Mühasibat uçotu və audit sahəsində fəaliyyət; vergilər üzrə məsləhətlər” fəaliyyət növü üzrə qeydiyyatda olan fərdi sahibkarlara müraciət edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında statistika sahəsində həyata keçirilən islahatların daha da inkişaf etdirilməsini təmin etmək, ölkə iqtisadiyyatında və cəmiyyətin həyatında baş verən proseslərlə bağlı yarana biləcək problemləri vaxtında həll etmək məqsədi ilə “2013-2017-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın inkişafı Dövlət Proqramı” hazırlanmışdır. 2013-2017-ci ildə Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın inkişafı Dövlət Proqramında rəsmi statistikanın inkişafı istiqamətləri göstərilmişdir. Dövlət Proqramının əsas məqsədi ölkədə statistika sahəsində işlərin təkmilləşdirilməsi, o cümlədən statistik məlumatlarla təminatın daha da yaxşılaşdırılması və milli statistik göstəricilər sisteminin dünya standartları səviyyəsinə çatdırılmasıdır. Son illərdə rəsmi statistika sahəsindəki müsbət istiqamətdə dəyişikliklər və nailiyyətlərlə yanaşı, ölkə iqtisadiyyatının modernləşdirilməsi və cəmiyyətin həyatında gedən proseslərin rəsmi statistikada adekvat əks etdirilməsinin zəruriliyi dövlət statistika orqanları qarşısında yeni vəzifələr qoyur. 2013-cü ildə yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi əsasında statistik məlumatların yığılması, işlənməsi, saxlanması və yayılması sistemi müasirləşdirilmişdir. 2013-2017-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın inkişafı Dövlət Proqramının

2013-cü ildə yerinə yetirilmiş tədbirlərin əsas istiqamətlərindən biri respondentlərə düşən statistik yükün azaldılması və statistik informasiya istifadəçiləri ilə aparılan işlərin kefiyyətinin artırılması olmuşdur. Dövlət Proqramının istiqamətlərindən biri də Milli hesablar sistemi və makroiqtisadi göstəricilər statistikasını təkmilləşdirilməsinə yönəldilmişdir.

Belə ki, “MHS-2008” əsasında təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulan hesab və cədvəllərin yenidən işlənməsi ölkədə rəsmi statistikanın əsas prioritetlərindən biri hesab edilir, makroiqtisadi proseslərin təsviri və təhlili üçün istifadə olunur və iqtisadi əməliyyatların və göstəricilərin kompleks, ardıcıl və uzlaşdırılmış şəkildə qiymətləndirilməsinə şərait yaradır. Bu işləri həyata keçirmək üçün “MHS-2008” də Ümumi Daxili Məhsul göstəricisinin həcminə, strukturuna və artım sürətinə təsir edən amillərin statistik praktikaya tətbiq edilməsi, resurslara dair ehtiyat və istifadə cədvəllərinin tərtibi və “MHS--2008” - in digər göstəriciləri ilə qarşılıqlı uyğunluğunun təmin edilməsi, dövlət sektoru hesablarının “MHS-2008” - in yeniləşdirilmiş tələblərinə uyğun qurulması, aktiv və passivlərinə dair dəqiq informasiyanın əldə edilməsi, turizm, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları və energetikanın köməkçi hesablarının qurulması üçün metodologiyanın hazırlanması və “MHS-2008” çərçivəsində milli statistika təcrübəsində ilk dəfə olaraq satellit hesabların qurulması nəzərdə tutulur.

Rəsmi statistika sistemində dövriyyədə olan informasiya axınlarının optimallaşdırılması üçün istifadəçilərin statistik informasiyaya olan tələbləri tədqiq edilməlidir. Milli statistika sistemi təkmilləşdikcə statistika orqanlarına daxil olan məlumatların həcmi, kütləviliyi, dövriliyi, onların toplanması, işlənməsi və istifadəçilərə təqdim edilməsi texnologiyası da daim dəyişir. Məlumdur ki, statistik məlumatların böyük həcmi əsasən respondentlərdən toplanır. Odur ki, son zamanlar beynəlxalq aləmdə respondentlərin yükünün azaldılması problemi milli statistika orqanlarının ən vacib vəzifələrindən biri olmuşdur. İnternet texnologiyası məlumatların toplanması, işlənməsi,

saxlanması və ötürülməsində köklü dəyişikliklərin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bunları nəzərə alaraq interaktiv istifadə olunan metaməlumatların yaradılması və istifadəsinin təşkili statistika xidmətinin qarşısında duran mühüm vəzifədir. Statistika fəaliyyətinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması beynəlxalq metaməlumatların öyrənilməsi və tətbiq edilməsini tələb edir.

Dövlət Statistika Komitəsi də rəsmi statistikanın təkmilləşdirilməsi istiqamətində müxtəlif layihələr həyata keçirilib və dünyanın qabaqcıl ölkələrinin təcrübəsi öyrənilir. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi ilə Almaniya Federativ Respublikasının Federal Statistika İdarəsi arasında statistika sahəsində əməkdaşlıq haqqında birgə niyyət Bəyannaməsi imzalanmışdır. . Bu Bəyannamənin imzalanması Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi və Almaniya Federativ Respublikasının Federal Statistika İdarəsi arasında statistika sahəsində informasiya texnologiyalarının tətbiq edilməsi, müasir statistik metod və üsulların tətbiq olunması, hər iki ölkənin sosial iqtisadi inkişafına dair statistik məlumat və nəşrlərin mübadiləsi və bir sıra digər sahələrdə təcrübə mübadiləsinin həyata keçirilməsinə geniş imkanlar açacaqdır.

1999-cu ildə imzalanmış "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi ilə Bolqarıstan Respublikasının Milli Statistika İnstitutu arasında statistika sahəsində əməkdaşlıq sazişinə uyğun olaraq iki ölkənin statistika orqanları arasında 2010-2012-ci illəri əhatə edən dövr üçün tədbirlər planının imzalanması da nəzərdə tutulur. Tədbirlər planına uyğun olaraq iki il ərzində statistik məlumatların yayılması siyasəti və marketinq, ticarət, xidmət və turizm, xarici ticarət, əmək, əhəlinin həyat səviyyəsi və ev təsərrüfatları, demoqrafiya və sosial statistika sahələrində əməkdaşlıq nəzərdə tutulur. Yuxarıda qeyd olunan bu üç tədbirin müvəffəqiyyətlə başa çatdırılması

Azərbaycanda rəsmi statistikanın dünya standartlarına uyğun qurulmasına, Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən təqdim olunan statistik məlumatların beynəlxalq müqayisəliliyinin təmin olunmasına geniş imkanlar açacaqdır. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsində ümumi daxili məhsul, əhalinin gəlirləri və digər makroiqtisadi göstəricilərin dürüslüyünü təmin etmək məqsədilə müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın parametrlərinin qiymətləndirilməsi məhz gizli və qeyri-formal istehsalın ölçülməsi istiqamətlərində aparılır.

NƏTİCƏ

Tədqiqat işində rəsmi statistik məlumatlardan istifadə olunaraq ölkədə müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın səviyyəsinin statistik tədqiqi aparılmış və aşağıdakı ümumi nəticələrə nail olunmuşdur:

1. “Gizli iqtisadiyyat” anlayışına vahid yanaşma olaraq Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin sənədlərində beynəlxalq təşkilatların işlətdiyi mənada “müşahidə olunmayan iqtisadiyyat”, Beynəlxalq Əmək Təşkilatının işlətdiyi kimi “qeyri-formal iqtisadiyyat” və qeyri-kriminal və kriminal iqtisadi sektorların cəmi kimi “gizli iqtisadiyyat” anlayışlarından istifadə olunur. Tədqiqatçıların bu fenomeni hansı adla adlandırması da yanlış sayılmaz və tədqiqatçı gizli iqtisadiyyatın əhatə etdiyi hissəsinə uyğun olaraq müxtəlif adlardan istifadə edə bilər.
2. Hər hansı bir ölkənin ümumi iqtisadi vəziyyətini qiymətləndirərkən kompleks göstəricilərdən istifadə olunur ki, Ümumi Daxili Məhsul göstəricisi ən öndə gələnlərdən sayılır. Bu Göstərici müxtəlif təşkilatların da qəbul etdiyi vahid standart kimi Milli Hesablar Sisteminin (2008) əsas göstəricilərindən biridir. ÜDM göstərici ölkə iqtisadiyyatının ümumi vəziyyətinə xarakterizə edir, yəni “aysberqin görünə üzü” effektinin verirsə artıq qeyri-rəsmi ÜDM göstəricisinin qiymətləndirilməsi zamanı ölkə iqtisadiyyatının arxa fonda baş verən dəyişiklərdən xəbər verir. Bu da ölkə iqtisadiyyatının real vəziyyətini öyrənməkdə nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu göstərir.
3. Azərbaycanda müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın ölçülməsi üçün müxtəlif metodlar imkanları öyrənilmiş və nəticə olaraq “məşğulluq metodu”, “nağd pul nisbəti”, və “nağd pula tələb” metodlarla gizli iqtisadiyyatın həcmi təxmin edilməsi mümkünlüyü aşkar edilmişdir.

4. Müşahidə olunmayan iqtisadiyyata səbəb olan müxtəlif amillər mövcudur. Azərbaycanda da əsas səbəblər kimi fiskal səbəblər, iqtisadi səbəblər, sosial səbəblər, psixoloji səbəblər və s. müəyyən edilmişdir. İqtisadi inkişafın mövcud səviyyəsi, regionla iqtisadi bərabərsizlik. Aqrar sahənin inkişafdan qalması, vergi yükünün yüksək olması, kor təbii urbanizasiya prosesi, erməni işğalçılıq siyasətinin doğurduğu amillər, nağd pul vərdişinin yayığın olması və s. kimi problemlər müşahidə olunmayan iqtisadiyyata yol acmaqdadır.
5. Azərbaycanda və dünya ölkələrində müşahidə olunmayan iqtisadiyyat inkişaf səviyyəsi öyrənilmişdir. Müqayisə zamanı məlum olmuşdur ki, müşahidə olunmayan iqtisadiyyat hər bir ölkədə özünə məxsus xüsusiyyətlərə malik olaraq formalaşmışdır və buna görə də gizli iqtisadiyyatın səviyyəsi müxtəliflik nümayiş etdirir. Əvvəlki illərə nəzər yetirdik də dünya üzrə gizli iqtisadiyyatın nisbi səviyyəsi Azərbaycanda ilk sıralarda yer alırdısa artıq son illər aparılmış iqtisadi islahatlar və iqtisadi inkişaf ölkədə gizli iqtisadiyyatın həcmində kəskin azalmaya səbəb olmuşdur. Azərbaycanda müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın dinamikasının təhlili belə deməyə əsas verir.
6. Ölkədə müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın ümumi səviyyəsinin və onun iqtisadiyyatın sahələri üzrə bölgüsünün düzgün qiymətləndirilməsi, həm məsələnin miqyasını aşkara çıxarmaqda, həm də bu yöndə təsirli dövlət siyasətinin aparılması üçün çox əhəmiyyətlidir. Azərbaycan iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələrində qeyri-rəsmi fəaliyyətlərdən yaranan əlavə dəyərin rəsmi ÜDM-dəki payı və dinamikasını statistik tədqiqi onu göstərir ki, tikinti, otel və restoranlar, emal sənayesi və əmək bazarı sahəsində müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın ümumi həcmi artdığı halda, ticarət, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, təhsil və səhiyyə sahəsində azalma müşahidə edilmişdir.

Tədqiqatların nəticəsi göstərir ki, müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın qiymətləndirilməsi və onun statistik tədqiqi metodologiyası müəyyən inkişaf keçsə də, araşdırmaçılar arasında ən geniş yayılmış yanaşamaya əsasən dövrümüzdə mövcud olan heç bir metod müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın səviyyəsinin dəqiq ölçməyə yetərsiz qalır. Lakin məlum qiymətləndirmə metodları müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın mütləq və nisbi həcmi, dövlət gəlirləri üzərindəki təsirləri, artım sürətini və s digər məsələlərə qisməndə cavab tapmağa kömək edir ki, buda dövlətin iqtisadi siyasəti sahəsində gördüyü tədbirlər barəsində olduqca əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1.A.İ.Cabbarova, V.R.Dünyamalıyeva. Milli Hesablar Sistemi. Dərs vəsaiti,2015,
- 2.Azərbaycanın statistik göstəriciləri DSK. Səda nəşriyyatı,Bakı, 2015
Azərbaycanın Milli Hesabları 2015. Statistik məcmuə. Bakı. “ Səda “ nəşriyyatı , 2015
- 3.A. İ. Cabbarova ” Beynəlxalq statistika” fənnindən metodik göstəriş. Bakı. 2011
- 4.Akif Məmmədov . Sosial – iqtisadi statistika. Dərs vəsaiti. “ Şərq – Qərb “nəşriyyatı . Bakı 2000.
5. Ə.İ.Əliyev. Statistikanın nəzəriyyəsi. Dərs vəsaiti, Bakı, 2010
- 6.I.M.Həsənov “Sosial-iqtisadi statistika” Dərs vəsaiti Bakı 1988.
- 7.I.M.Həsənov “Sosial-iqtisadi statistika” metodik göstəriş Bakı 2006.
- 8.İqtisadi nəzəriyyə kursu: İqtisadi nəzəriyyənin ümumi əsasları. Mikroiqtisadiyyat. Makroiqtisadiyyat. Milli iqtisadiyyatın əsasları,AzDİU Tərcümə edilmiş dərsliklər,Bakı 2015
- 9.Algan N. (2004). Türkiyə’de Kayıtdışı Sektor: Boyutları, Etkileri ve Kayıtdışı Sektorü Küçültme Konusunda Öneriler // TİSK İşveren Dergisi,Ağustos, <http://www.tisk.org.tr/>
10. Altuğ N. (1994). Gelişmiş ve Gelişmekte olan Ülkelerde Kayıtdışı Ekonominin Kapsamı // İst- tanbul Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler Odası Dergisi,
11. Altuğ O. (1999). Kayıtdışı Ekonomi. İstanbul: Türkmen kitabevi, 1999.
12. Aydemir Ş. (1995). Türkiye’de Kayıtdışı Ekonomi. İstanbul: Maliye Hesap Uzmanları Derneği.
13. DSK (1999). Gizli və qeyri-formal fəaliyyət nəzərə alınmaqla sənaye istehsalının ümumi həcmnin müəyyənləşdirilməsi qaydaları. Bakı.

14. DSK (1999). Gizli və qeyri-formal fəaliyyət nəzərə alınmaqla avtomobil nəqliyyatı xidmətlərinin ümumi həcmnin müəyyən edilməsi qaydaları. Bakı.
15. DSK (2004). Gizli və qeyri-formal fəaliyyət uçota alınmaqla əmtəə dövriyyəsinin ümumi həcmnin hesablanması dair metodoloji tövsiyələr. Bakı.
16. Bagachwa M.S.D., Naho A. (1995). Estimating the second economy in Tanzania, *World Development*, 23, pp.1387-1399.
17. Bajada Ch. (2005). Tackling the Underground Economy in the UK: A Government's Response / Size, Causes and Consequences of the Underground Economy, Aldershot: Ashgate, pp.223-241.
18. Bakkal U. (2007). *Kayıt Dışı Ekonomi*. İstanbul: Derin Yayınları.
19. Baldemir E., Gökalp F. M., Avcı M. (2007). *Türkiye'de Kayıtdışı Ekonominin Mımc Modeli ile Tahminlenmesi*.
20. Başak R. (1998). 50 Soruda Karapara ve Karaparanın Aklanmasının Önlenmesi. *Türkiye Bankalar Birliği: Yayın No.206*.
21. BAĞIRZAD E. R. Gizli İqtisadiyyatın Kəmiyyət Qiymətləndirməsinin ÜDM Metodu və Ondən İstifadə İmkanları // AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, Milli İqtisadiyyatın Problemləri (məqalələr toplusu) IV Buraxılış, Elm-2006, s.65-72.
22. GUTMANN P. M. The Subterranean Economy // *Financial Analysts Journal*, 1999, Vol. 34(1), pp.24-27.
23. DSK (1999). Gizli və qeyri-formal fəaliyyət nəzərə alınmaqla sənaye istehsalının ümumi həcmnin müəyyənləşdirilməsi qaydaları. Bakı.
24. DSK (1999). Gizli və qeyri-formal fəaliyyət nəzərə alınmaqla avtomobil nəqliyyatı xidmətlərinin ümumi həcmnin müəyyən edilməsi qaydaları. Bakı.

25. DSK (2004). Gizli və qeyri-formal fəaliyyət uçota alınmaqla əmtəə dövriyyəsinin ümumi həcmnin hesablanması da ir metodoloji tövsiyyələr. Bakı.
26. V.ƏLİYEV, A. DSK-nın sədri. Kölgə iqtisadiyyatı ötən il 18 % olub // “Hesabat”, 2006, No.15 (52),
<http://hesabat.az/index.php?/index/morecat8/111/>.
27. ƏLAQƏLİ İNTERNET SƏHİFƏLƏRİ
28. [HTTP://WWW.STAT.GOV.AZ/MENU/7/OTHER_METADATA/](http://www.stat.gov.az/menu/7/other_metadata/)
29. TÜRKİYEDE KAYIT DIŞI EKONOMİNİN TAHMİNİ_ EKONOMETRİK BİR YAKLAŞIM\Nuket Kirici 2006
30. Azərbaycan Vergi Xəbərləri 12\2011,2012,2013
31. SCHNEIDER F. Shadow Economies and Corruption all over the World: What do we really know? Working Paper No. 0617, Department of Economics, University of Linz, Austria, 2006, p. 65.
32. “HİMAYDAR” Azərbaycanın Neft Sənayesi Üzrə İnformasiya və Resurs Mərkəzi. “Azərbaycanda sosial və iqtisadi proseslərin modeləşdiriləsinin bəzi məsələləri və neft gəlirlərinin səmərəli istifadə olunması” mövzusunda tədqiqat. 2003, <http://www.himayadar.org/tedqiqatlar/01-IQTISADI/>
33. QULİYEV N. Azərbaycanda gizli iqtisadiyyatın leqallaşdırılmasının bəzi aktual məsələləri // AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun “Milli İqtisadiyyatın Problemləri” (məqalələr toplusu) II Buraxılış, 2005, s. 36-41.
34. Küresel Bir Sorun: Kayıtdışı Ekonomi ,Ramazan KILIÇ, Özer ÖZÇELĐK 2006

REFERAT

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Ümumi bir ifadə ilə desək ÜDM-in heablanmasında istifadə olunan statistik metodlarla müəyyən edilməyən, uçota alınmayan iqtisadi fəaliyyətlərlə xarakterizə olunan müşahidə olunmayan iqtisadiyyat müasir dövrümüzdə ölkələrin bunu müəyyən etməkdə və gizli iqtisadiyyatla mübarizə məsələsində bir çox problemlərlə qarşı qarşıya qaldığı ciddi bir məsələdir. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə rəsmi və gizli iqtisadiyyatın bir biri ilə əlaqəsi və bunun müəyyənləşdirilməsi istiqamətlərində fərqli yanaşmalar göstərməkdədir. Müşahidə olunmayan iqtisadiyyata qarşı lazımi tədbirlər görülmədikdə gedərək artan bir sürətlə ilk olaraq sosial həyata daxili olaraq və daha sonra iqtisadi tarazlığın pozulmasına səbəb olur. Müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın həcmnin qiymətləndirilməsi dövlətin gizli fəaliyyətlərdən itirdiyi gəlirləri aşkara çıxartmağa imkan verir. Bir ölkədə müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın həcmnin öyrənilməsi yolu ilə, həmin ölkədə korrupsiyanın, vergi yükünün və biznesdə dövlət tənzimlənməsi səviyyəsi barəsində müəyyən fikirlər söyləməyə imkan verir. Bu göstəricini ölkə iqtisadiyyatının indikatoru da adlandırmaq olar. Rəsmi iqtisadiyyatda müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın nəzərə alınması ölkənin beynəlxalq təşkilatlarda öz mövqeylərini müəyyən etməyə təsir edir. Deyilən arqumentləri nəzər alaraq deyə bilərik ki, müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın həcmnin qiymətləndirilməsi onunla mübarizədə və qanuniləşdirilə bilən müəyyən hissəsi ilə bağlı dövlət siyasətinin istiqamətlərini, metod və mexanizmlərini doğru müəyyən etməyə imkan verir və bu da dövlət siyasətinin səmərəliliyini artırır. Bütün bunlar müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın həcmnin müəyyənləşdirilməsini və onun statistik tədqiqatını vacibliyini göstərir və eyni zamanda mövzunun aktuallığından xəbər verir. İqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq bu problem bütün ölkələrdə mövcuddur və Azərbaycan da istisna deyildir. Və deyilənləri nəzərə alsaq Azərbaycanda müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın statistik tədqiqatına ehtiyac vardır ki, buda tədqiqat işini xüsusən aktual edir.

Bu tədqiqat işində müşahidə olunmayan iqtisadiyyata qarşı görülən tədbirlərdən daha çox Azərbaycandakı müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın çərçivəsini müəyyənləşdirilməsi və onun statistik tədqiqi üzərində dayanılmışdır. Bu qiymətləndirilmələrin aparılmasından öncə gizli iqtisadiyyatın ölçülməsi metodları barəsində məlumatlar verilmiş və ardınca bu metodların tətbiqinə keçilmişdir.

Dissertasiyanın məqsəd və vəzifələri. Bu tədqiqat işinin əsa məqsədi Azərbaycanda müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın statistik tədqiqi məsələləridir. Tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq başlıca vəzifələr aşağıdakılardır:

- Ölkədə sosial-iqtisadi inkişafında və beynəlxalq müqayisəlikdə müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın statistik tədqiqinin rolunu araşdırmaq;
- Azərbaycan Respublikasında istehsal edilmiş qeyri-rəsmi ÜDM-in quruluş və dinamikasının statistik tədqiqi;
- Ölkədə müşahidə olunmayan iqtisadiyyata təsir edən əsas səbəblərin öyrənilməsi;
- Müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın mövcud nəzəriyyəsi və onun tədqiqi məsələləri sahəsində beynəlxalq təcrübələrin konseptual əsaslarının ümumiləşdirilməsi;
- Ölkədə gizli iqtisadi fəaliyyətlərin ölkə iqtisadiyyatına təsirini öyrənmək;
- İqtisadiyyatın sahələr üzrə gizli iqtisadiyyatın həcmnin statistik tədqiqi;
- Rəsmi statistikada müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın qiymətləndirilməsinin təkmilləşdirilməsi məsələlərinin əsas istiqamətlərinin öyrənilməsi.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Tədqiqat işinin obyekt müşahidə olunmayan iqtisadiyyat, predmeti isə Azərbaycanda müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın statistik tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın orijinallığını xarakterizə edən yeniliklər aşağıdakılardır:

- Gizli iqtisadi fəaliyyətlərin nəticələrini qiymətləndirən əsas makroiqtisadi göstərici kimi qeyri-rəsmi ÜDM-in milli hesablar sisteminin göstəriciləri arasında əlaqə müəyyən edilmişdir.
- Qeyri-rəsmi ÜDM-in əsas xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir.
- Azərbaycanda və dünya ölkələrində müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın xüsusiyyətlərinin və onun inkişaf səviyyəsinin müqayisəli statistik tədqiqi aparılmışdır.

İnformasiya bazası. Magistr tədqiqatının məlumat bazasını müxtəlif kitabxana qaynaqları, əlaqəli internet səhifələri, tezis, məqalə və jurnallar, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi və digər qurumların, beynəlxalq təşkilatların məlumatları təşkil edir.

Magistr dissertasiyasının strukturu. Magistr dissertasiyası giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Tədqiqatın həcmi 80 səhifədir və 34 adda ədəbiyyat siyahısı vardır. Tədqiqatın birinci fəslində müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın nəzəri konseptual əsaslarından, ikinci fəsildə Azərbaycanda və dünyaya ölkələrində müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın təhlili aparılmış və üçüncü fəsildə isə Azərbaycanda müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın tədqiqinə yer verilmişdir.

S U M M A R Y

The thesis consists of an introduction, three chapters, conclusion and bibliography.

In the introduction the urgency of a dissertation topic, the purpose and objectives of the study, given the information base to form a scientific novelty master's thesis.

In the first chapter of the study was explained about the theoretical-conceptual bases of the non-observed economy.

In the second chapter of the study was analyzed the non-observed economy in the countries of the world and Azerbaijan.

And in the third chapter was investigated the non-observed economy in the sectors of economy in Azerbaijan. In Azerbaijan given an explanation development trends of the official statistics on the estimating of the non-observed economy.

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа состоит из введения, 3 глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обоснованы актуальность темы диссертации, определены цель и задачи исследования, дана информационная база, сформирована научная новизна магистерской диссертации.

В первом разделе исследования разъясняются не наблюдающиеся теоретико-концептуальные основы экономики.

Во втором разделе исследования анализируется экономика, не наблюдающаяся в мире, и в Азербайджане. В оценке не наблюдающейся экономики в Азербайджане дано описание о направлении развития официальной статистики.

В третьем разделе исследуется экономика, которая не наблюдается ни в одной экономической области Азербайджана.